

# שרידי תשע פתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה

מרדכי עקיבא פרידמן\*

ברכה למלך

שישים ושבע כתובות ושרידיהן נכללו בספרי על הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל שמן הגניזה, היינו גניזת קהיר.<sup>1</sup> רובם נכתבו בסוריה או בלבנון, בעיקר בערים צור ודמשק, ומיעוטם נכתבו בארץ ישראל או במצרים.<sup>2</sup> הקטעים שתאריכיהם שרדו (לפעמים באופן

\* מחקר זה (מס' 1656/18) נתמך בידי הקרן הלאומית למדע. תודתי נתונה למנהלים ולעובדים של הספריות שכתבי יד שברשותן מתפרסמים ונידונים להלן. להלן קיצורים לאוספי כתבי היד: AIU = Alliance Israélite Universelle, Paris; BL = British Library, London; Bodl. = The Bodleian Library, University of Oxford; CUL = Cambridge University Library; ENA = E. N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America Library; NLI = National Library of Israel; RNL = Russian National Library, St. Petersburg; PER = Papyrussammlung Erzherzog Rainer, Österreichische Nationalbibliothek Vienna; TS = Taylor-Schechter Collection, CUL. באתר פרויקט פרידברג לחקר הגניזה (<http://www.jewishmanuscripts.org>), באתר Princeton Geniza Project (<https://geniza.princeton.edu/pgp/index.php>), בתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, ובכרטסת הגניזה שבעיזבוננו של פרופ' ש"ד גויטיין. אם אין ציון למקור אחר לקוחות המובאות מספרות חז"ל מ'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית (<http://tinyurl.com/yag64b79>). ד"ר אמיר אשור הפנה את תשומה לבי לרוב הקטעים המתפרסמים במאמר זה ולו התודה והברכה.

1 ראו MORDECHAI AKIVA FRIEDMAN, JEWISH MARRIAGE IN PALESTINE: A CAIRO GENIZA STUDY, 1, THE KETUBBA TRADITIONS OF ERETZ-ISRAEL; 2, THE KETUBBA TEXTS (1980-1) (להלן פרידמן נישואין בא"י).

2 ראו את הטבלה הגאוגרפית אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 30-32. שם ציון כ"י ENA NS 16.6 (פרידמן, שם, ב, בעמ' 316-320, מספר 34), שנכתב ב'מבצר' דחצור, והכוונה לקיסריה, כמו שהעיר משה גיל ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099) א 180, הערה 330 (תשמ"ג) (להלן גיל ארץ-ישראל).

חלקי) נכתבו בין השנים 933-1189/90 לסה"נ כנראה, ורובם במאה האחת-עשרה.<sup>3</sup> בארבעת העשורים שחלפו מאז פרסום הספר זוהו בין תעודות הגניזה ויצאו לאור קטעי כתובות לפי מנהג ארץ ישראל מעטים בלבד. קטע אחד מצטרף בוודאות לקטע אחר שכבר פורסם בספר.<sup>4</sup> קטע אחד (לפי המספור הנרמז, מספר 68), אולי מדרמשק, נמצא בטקסט התחתון של פלימפסט.<sup>5</sup> קטע נוסף (לפי המספור הנרמז, מספר 69), משנת 1128, נמצא ב'גניזת דמשק', וכנראה נכתב בעיר ההיא או בסביבותיה.<sup>6</sup>

במאמר זה מתפרסמים לראשונה קטעי תשע כתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה, בהם קטעים גדולים וקטעים קטנים. הם כוללים טופס כתובה אחד כמעט שלם (2 [71], בהמשך המספור הנרמז), ושמונה קטעים של כתובות ממש. באחת מהן (1 [70]) שרדו נוסח חדש של התנאי התלמודי לגירושין בין ביוזמתו בין ביוזמתה ("אם ישנא ואם תשנא") ונוסחים קדומים ייחודיים אחרים. לפחות כתובה אחת שימשה לנישואין בין כלה רבנית וחתן קראי (3 [72]). כתובה אחת נכתבה בידי גאון הישיבה הארץ-ישראלית ר' אליהו הכהן (4 [73]). גם בקטעים האחרים ישנן ידיעות ייחודיות והשלמות חשובות לקטעים שהיו ידועים כבר. שפתם של כל הקטעים היא בעיקר ארמית ארץ-ישראלית. הקטעים ששרד בהם תאריך או שאפשר לקבוע את זמנם נכתבו כנראה במאה האחת-עשרה. קטעים שאפשר לקבוע פחות או יותר את מקום כתיבתם נכתבו רובם בעיר צור, קטע אחד נכתב כנראה בדמשק ואחד במקום כלשהו בארץ ישראל, כנראה.

- 3 ראו את הטבלה הכרונולוגית, אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 32-33. שם צוינו שני קטעים מדרמשק שנכתבו בידי סופר אחד, כ"י CUL Add. 3338 (שם, ב, מספר 27, בעמ' 266-273), משנת 1082/3 או 1182/3, וכ"י RNL Yevr. III B (Antonin) 164 (שם, ב, מספר 56, בעמ' 440-445), משנת 1089/90 או 1189/90, ובשניהם מסתבר שהתאריך המאוחר יותר הוא הנכון, ראו מרדכי עקיבא פרידמן "תשובת ר' יחיאל בר' אליקים, המתירה את ה'רשות'", **משאת משה – מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל** 328, 329, הערה 3 (עזרא פליישר, מרדכי עקיבא פרידמן ויואל קרמר, תשנ"ח).
- 4 כ"י TS NS 69.46 שצטרף לכ"י TS 8.285 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 48, בעמ' 368-374). לפרסום שני הקטעים, ראו מרדכי עקיבא פרידמן "ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה" **שנתון המשפט העברי** יד-טו 177, 185-188 (תשמ"ח-תשמ"ט).
- 5 כ"י TS K 23.3, ראו: Mila Ginsburskaya, *A Ketubba in Palimpsest* (T-S K23.3); Mordechai A. Friedman, *More on the Palimpsest-Ketubba* (T-S K23.3), Cambridge University Library, Fragment of the Month: December 2009 (<https://tinyurl.com/y2afunnu>).
- 6 ראו אמיר אשור "כתובה בנוסח ארץ-ישראל ברשותו של מצליח גאון מגניזת דמשק" **פעמים** 135, 163-170 (תשע"ג).

## 1 (70). כתובה ובה התנאי "אם ישנא ואם תשנא" ותנאים

ייחודיים נוספים

אולי צור, המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה

כ"י RNL Yevr. III B (Antonin) 1063

חומר הכתיבה: קלף; מידותיו: 30 x 9 ס"מ לערך.

הקטע משמר את רובן של אחת-עשרה שורות של כתובה ובהן רוב חלקה התחתון. הכתב הוא כנראה של ראשית המאה האחת-עשרה (ראו להלן). אחרי שהכתובה כבר לא הייתה בשימוש חתך מאן דהו את החלקים העליון והתחתון של הקלף, שהכילו את ראש הכתובה ואת סופה, וחלקים אלה אבדו. הפס הרחב של הכתובה שנשאר אחרי החיתוך קופל לשניים. בצידו השני, הריק, הועתקו טקסטים של תרגומי מקרא, לאורך הפס. על החלק העליון (כנגד סופי שורות הכתובה) העתיק הסופר תרגום יונתן לישעיה יא 16-יב 6. מתחת לזה רשם: "תרגום לשכים בעיניכם" והעתיק חלק מתרגום אונקלוס לבמדבר לג 55. שאר הקלף בע"ב נשאר ריק ונראה שרק לאחר מכן נחתך החלק התחתון, הריק, לצורך אחר, ואבדה גם חתיכה זו. היא הכילה בע"א של הקלף את המילים הראשונות של שורות הכתובה, כרבע מאורכה של כל שורה. הקטע זוהה ככתובה אצל Abraham J. Katsh *The Antonin Genizah in the Saltykov-Schedrin Public Library in Leningrad*, in *THE LEO JUNG JUBILEE VOLUME: ESSAYS IN HIS HONOR ON THE OCCASION OF HIS SEVENTIETH BIRTHDAY* 128 (Menahem M. Kashner, Norman Lamm, Leonard Rosenfeld eds., 1962) בלי תיאור נוסף.

שמותיהם של החתן, עלי בר סהלאן, ושל הכלה, דכירה בת אברהם, אינם ידועים לי ממקום אחר. עם זאת אני משער שעלי בר סהלאן זה ועלי בן סהלויה (שנקרא גם סהלוי) הם איש אחד, אלא שבמקום השם בצורתו הפרסית, סהלויה (סהלוי), נכתב השם בצורתו הערבית, סהלאן, בכתובה. עלי ואחיו חיים ודניאל היו בניו של סהלויה בן חיים. זו הייתה משפחה של בנקאים וסוחרים אמידים, ככל הנראה קראים. הם היגרו מפרס והיו להם קשרי חיתון בעיר צור. זיכרון עדות מפסטאט מצרים, בשנת 1057, עוסק בחובות של עלי ודניאל, שכבר לא היו בחיים, חובות שאחיהם חיים נתבע לשלם ליורשיו של אדם אחר. על פי הכתוב בערבית בצד השני של התעודה היא הייתה לעלי (אבו אלחסן) בן סהלויה משרה בבית המכס בפסטאט ("אלצנאעה").<sup>7</sup> שם הכלה דכירה, שמשמעותו

7 על בני משפחת סהלויה הנזכרים ראו 3 S. D. Goitein, *A MEDITERRANEAN SOCIETY: THE JEWISH COMMUNITIES OF THE ARAB WORLD AS PORTRAYED IN THE DOCUMENTS OF THE CAIRO GENIZA* 56, 290, 438, 439, 491 (1978) (להלן: גויטיין). שם, בעמ' 290, הסיק גויטיין מן התעודה משנת 1057 (כ"י TS 16.150) שעלי ודניאל לא הניחו ילדים; אבל אין זה אמור בפירושו, וייתכן, למשל, שהיו להם ילדים קטנים ושדורם חיים, שאולי היה שותפם של הנפטרים, שימש להם אפוטרופוס, ראו כאן בסמוך. ראו עוד כרטיס ב' מעברת

'אוצר', נדיר למדי. בשנת 1141 קנתה זכירה בת עלי אחת חלק של בית בקהיר.<sup>8</sup> אם אין צירוף השמות מקרי בלבד, ייתכן שהיא הייתה מצאצאי הכלה זכירה והחתן עלי, שחלק מכתובתם מתפרסם כאן.

נוסח הכתובה ששרד בקטע הוא נוסח רבני במוכהק. לפי ההנחה הנזכרת שהחתן היה קראי, מסתבר שהכתובה שימשה ל'נישואי תערובת' בין קראי ורבנית, וכמקובל נכתבה הכתובה לפי עדת הכלה.<sup>9</sup> קשר עם העיר צור נזכר כבר לעיל. מעיר זו יש כמה עדויות לנישואין בין קראים ורבניים ולקשרים הדוקים אחרים ביניהם.<sup>10</sup> אולי גם כתובה זו נכתבה בצור או בסביבותיה.

נוסח הכתובה דומה ברובו לנוסחאותיהן של כתובות אחרות שנכתבו לפי מנהג ארץ ישראל הקדום, אבל כמעט בכל שורה יש דברים ייחודיים שלפי שעה לא נמצאו בכלל במקום אחר או לא נמצאו ממש כמות שהם כאן.

שתי השורות הראשונות כוללות את נוסח האחריות שקיבל עליו החתן ואת נוסח הקניין (קניין סודר) שנלקח ממנו כדי לאשר את התחייבותו לכל מה שכתוב לפני זה בכתובה. מקורן של שתי השורות בתלמוד הבבלי ובמסורת גאוני בבל. ברוב הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל שמן הגניזה שבהן בא נוסח הקניין כתוב שהקניין נעשה עם החתן ועם הכלה ולא עם החתן בלבד, כמצוי כאן. בסוף השורה השנייה באות המילים "שריר וקיים" המסמנות את סוף נוסח הכתובה לפי מנהג בבל.

תנאי הכתובה התלמודיים והפורמולות האחרות שהוסיף הסופר משורה 3 (שראשה חסר) ואילך ידועים ברובם מקטעי כתובות ארץ-ישראליות אחרים. יש כאן אפוא צירוף מיוחד של מנהג בבל ומנהג ארץ ישראל. התנאים הם: תנאי גירושין הדדי (שורות 3-5), ירושת נכסי האישה (שורות 5-6), בנין דכרין (שורות 6-7), בנין נוקבן ("בנין נוקבין",

הגניזה' של גויטיין, מס' 00380; גיל ארץ ישראל, לעיל ה"ש 2, א, בעמ' 297-298; ב, בעמ' 21-22; משה גיל במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים כרך ד 883 (במפתח ערך סהלויה); אלינער ברקת, שפירי מצרים 253 (תשנ"ה); JUDITH OLSZOWY-SCHLANGER, KARAITES; MARRIAGE DOCUMENTS FROM THE CAIRO GENIZA: LEGAL TRADITION AND COMMUNITY MARINA (להלן: אולשובי-שלנגר); LIFE IN MEDIAEVAL EGYPT AND PALESTINE 480 (1998) RUSTOW, HERESY AND THE POLITICS OF COMMUNITY: THE JEWS OF THE FATIMID CALIPHATE 431, the index entry (2008) (להלן: רוסטו).

8 ראו כ"י ENA 2558.3.

9 על כך שהכתובה נכתבה לפי מנהג עדת הכלה ראו להלן הדיון שלפני כתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6.

10 ראו להלן כתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6; גויטיין, לעיל ה"ש 7, ג, בעמ' 57; פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 291-292; אולשובי-שלנגר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 318; רוסטו, לעיל ה"ש 7, בעמ' 281, 272-271, 246; מרדכי עקיבא פרידמן "הסיפורים הארץ-ישראליים של סופר כתב יד לנינגרד למקרא" גזני קדם יד 89, 103 (תשע"ח).

שורות 7-8), מדור האלמנה ומזונותיה (שורות 8-9), פדיון השבויה (שורות 9-10), שעבוד נכסים (שורות 10-11) ותקפות הכתובה בכל בית דין (שורה 11).

החייב שבכל אחד מארבעת התנאים הבאים לאחר תנאי הגירושין חל לאחר מיתת אחד מבני הזוג. לתנאי הראשון שבהם, שעניינו ירושת נכסי האישה, הוקדמה רישה הקובעת שהתנאי יחול במקרה שתמות האישה לפני האיש (שורות 5-6: "ואם תהך הדא דכירה בת אברהם לבית עלמה קדם בעלה עלי בר סהלאן" ואם תלך דכירה בת אברהם זאת לבית עולמה לפני בעלה עלי בר סהלאן). לתנאי הרביעי, שעניינו זכויות האלמנה, הוקדמה רישה הקובעת שהתנאי יחול במקרה שימות האיש לפני האישה (שורה 8: "ואם יהך הדין עלי בר סהלאן לבית עלמיה קדם אנתתיה דכירה בת אברהם" (ואם ילך) עלי בר סהלאן זה לבית עולמו לפני אשתו דכירה בת אברהם). הנוסחאות האלה מצויות בשינויים כלשהם, בקטעי כתובות ארץ-ישראליות נוספות מן הגניזה. אין זכר לנוסחאות האלה בספרות התלמודית אבל הן מצויות כבר בקטעי הכתובות הארמיות ממדבר יהודה וכיוצא בהן בשטרי הנישואין היווניים שנמצאו שם. הישרדותן של הנוסחאות בקטעי הגניזה מעידה על מסורות קדומות, בנות אלף שנים בערך, שהסופרים בארץ ישראל (ובסביבותיה) שמרו, מסורות שלא היו תלויות בשלשלת הקבלה של דברי חז"ל.<sup>11</sup>

לאחר נוסח הכתובה יוצגו ביאורים לפי השורות.

1. [...] ואפילו מגלימא דעל כתפיה דלא פאסמפתא ולא פטופסא אלא כחוזק וכחומר כל שטרי כתובתא וכל תקנתא דתקינור רבנן מין[ו]מא<sup>12</sup> דנן
2. [ולעלם וקנינא מן עלי בר סהלאן] התנא דנן לדכירה בתולתא כלתא בת אברהם בכל מה דכתיב ומפרש לעילא במאנא דכשר למקניא ביה שריר וקין[ים]
3. [...] יקי[ת]א<sup>13</sup> דא אם ישנא עלי בר סהלאן חתנא דכירה ב"ת<sup>14</sup> אברהם בתולתא כלתא דא ויבע<sup>15</sup> למפרוש מינה יהוי הדין עלי
4. [ובר אברהם משלם לה כל מה דכתיב בהדה כתובתא ונפק על פום בית דינא ואם תשנא דכירה בת אברהם לעלי בר סהלאן ותבעי למפרוש מינה מאבדה<sup>15</sup>

11 על הנוסחאות האלה ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 360-368, 385-386; Mordechai Akiva Friedman, *Babatha's Ketubba: Some Preliminary Observations*, 46 ISRAEL EXPLORATION JOURNAL 55, 72 (1996) (להלן: פרידמן כתובת בבתא).

12 שרדו רק קצות רגליהן של האותיות שהעתקתי כמ"ם וי"ו ויהיון והשלמת התיבה "מיומא" מסופקים.

13 האות שלפני התי"ו קרועה ומוכתמת. לא נראה שזאת למ"ד (מן התיבה "כלתא" או "בתולתא") ומסופק אני אם זאת בי"ת (מן התיבה "כתובתא"), אבל זיהוי האות והשלמת התיבה אינם אלא השערה.

14 אולי אין זאת רי"ש תלויה בין השיטין אלא כתם בלבד.

15 צ"ל: תהוי מאבדה.

5. [ית כסף כתובתה ולא תהוי נסבה] אלא מה די הנעילת עלוהי מבית אבוהא בלחוד ותיפוק על פום בית דינא ואם תהך הדא דכירה בת אברהם
6. [לבית עלמה קדם בעלה עלי בר סהלאן יהוי רשאי למירת יתה]<sup>16</sup> ואם בנין דכריין די יהויין ליה מינה אינון ירתין ית כסף כתובתה יתר על חלקהון די עם
7. [אחיהון (דכריא) אם יהוון/די יהוון ליה מן] אנתתא אחריתי ואם בנין נוקבין די יהויין ליה מינה יהויין יתבין בבית אבוהון ומתפרנסן ומתכסין מנכסיה דאבוהון
8. [עד ... ואם יהך] הדין עלי בר סהלאן לבית עלמיה קדם אנתתיה דכירה בת אברהם בכין<sup>17</sup> תהוי דכירה בת אברהם הדה יתבה בבית
9. [בעלה ... מן נכסי בעלה עלי בר סהלאן כל ימי אור] מלותה ואם וחס ושלום תשתבי הדא דכירה בת אברהם יהוי הדין עלי
10. [ובר סהלאן פרק יתה מן דידיה ויחזיר יתה ליה לאנתו כמלקדמו וישעבד]<sup>18</sup> הדין עלי בר סהלאן כל נכסין דהוא קני ועתיד למקני בין
11. [דאית להון אחראיות בין דלית להון] אחראיות לפרוענות<sup>19</sup> שטר פנא [הדין ושחיר] וקיים בכל אתר דייפוק ויתקרי בון דיני חכמי ישראל בין בדיני

### ביאורים לפי השורות

- 1-2. קבלת אחריות וקניין. שני אלה הם, כאמור, על פי מנהג בבל, אף על פי שהם חדרו כבר לכמה כתובות לפי מנהג ארץ ישראל שמן הגניזה. ראו את המקורות והדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 462-467. איני זוכר שראיתי בכתובה אחרת את המילים "וכל תקנתא" שבשורה 1 כאן.
- על "שריר וקיים" החותם את השטר לפי נוסח בבל, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 478-479.

3-5. תנאי גירושין הדדי. תרגום: אם ישנא עלי בר סהלאן החתן את דכירה בת אברהם הבתולה הכלה הזאת וירצה לפרוש (להתגרש) ממנה, יהיה משלם לה עלי בר סהלאן זה כל מה שכתוב בכתובה הזאת ויוצא (ומתגרש) על פי בית הדין. ואם תשנא דכירה בת אברהם את עלי בר סהלאן ותרצה לפרוש (להתגרש) ממנו, (תהיה) מאבדת [את כסף כתובתה ולא תיקח] אלא מה שהכניסה לו מבית אביה (הנדוניה) בלבד ויוצאת (ומתגרשת) על פי בית הדין.

- 16 אולי כתוב בתיבה אחת: "למירתיתה".
- 17 מילה זו שפוחתת את הסיפה אינה נמצאת בשטרות אחרים.
- 18 יש רווח בין השי"ן לעי"ן, ונראה כאילו כתוב "ויש עבד".
- 19 הגר"ן תוקנה.

תנאי הגירושין ההרדי (אם ישנא, אם תשנא) ידוע, בשינויים מסוימים, מן התלמוד הירושלמי<sup>20</sup> ומקטעי כתובות ארץ-ישראליות מן הגניזה.<sup>21</sup> בקטע המתפרסם כאן, כמו בשלושה או בארבעה קטעי כתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל, מובע הרצון לגירושין במילים "בעי למפרוש מן" (מילה במילה: רצה לפרוש מן).<sup>22</sup> "למפרוש מן", שהוא ביטוי לגירושין הידוע כבר מן הסורית, אינו מתועד בארמית יהודית ארץ-ישראלית אלא בקטעי הכתובות האלה.<sup>23</sup> בקטעים הנרמזים בא הביטוי בנוגע לגירושין ביוזמת האיש בלבד ("ויבעי למפרוש מינה", מילה במילה: וירצה לפרוש ממנה). בכתובה המתפרסמת כאן, לעומת זאת, מתייחס הביטוי גם לגירושין ביוזמת האישה ("ותבעי למפרוש מיניה" ונתרצה לפרוש ממנו). כתובה זו יחידאית גם בשימוש בפועל "נפק" [יצא] ובתוספת הסייג "על פום בית דינא" [על פי בית דין] לא רק לגירושי האישה, כמצוי בקטעים אחרים,<sup>24</sup> אלא

- 20 ראו ירושלמי כתובות ה, ז (ל, ע"ב, 985 מהדורת האקדמיה ללשון העברית); ירושלמי בבא בתרא ח, ז (טז, ע"ג, 1256 מהדורת האקדמיה ללשון העברית) וראו ירושלמי נזיקין (105, 220 יוצא לאור על-פי כתבי-יד אסקוריאל, מהדורת אליעזר שמשון רוזנטל, שאול ליברמן ורוד רוזנטל, תשס"ח); ירושלמי כתובות ז, ו (לא, ע"ג מהדורת האקדמיה ללשון העברית 991). וראו הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל סא (מהדורת שאול ליברמן, תש"ח); *Simon Hopkins, A New Autograph Fragment of Maimonides' Hilkhot ha-Yerushalmi*, 28 JOURNAL OF SEMITIC STUDIES 273, 288-289 (1983); פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 317-318, והמקורות והספרות שצוינו במחקרים אלה.
- 21 ראו בעיקר פרידמן, שם, א, בעמ' 312-346, וראה להלן כאן, הביאור לשורה 10, על הביטוי "עמה כהלכתא וכאורייתא" (בשינויים קלים) שבא כנראה בסוף התנאי בשני קטעים. בקטע שבכתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6, שורה 11, המובא להלן, נשמר רק התנאי של שנאת האיש את אשתו וייתכן שהוא בלבד נכתב. ראו את הדין להלן, שם, וכן להלן, כתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.45, שורה 4-8; כתובה, 8 (77), כ"י TS AS 147.280, שורה 11-10.
- 22 ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 329, והערה 59. בכ"י TS 24.68 (שם, ב, מספר 3, בעמ' 55), שורה 4-5: "ויבעי למפרוש מינה"; בכ"י TS 12.548 (שם, ב, מספר 4, בעמ' 64), ע"ב, שורה 38: "ויבעא למפרוש..."; בכ"י TS NS 254.99 (שם, ב, מספר 58, בעמ' 450), שורה 11: "[ו]יבעי למפרוש מינה"; בכ"י ENA NS 3.24-Bodl. MS. Heb. b. 3, fol. 28 (שם, ב, מספר 1, בעמ' 9) שורה 22: "[ו]יבעי ל[מ]פרוש...".
- 23 ראו MICHAEL SOKOLOFF, A DICTIONARY OF JEWISH PALESTINIAN ARAMAIC OF THE BYZANTINE PERIOD 512 (2017) (להלן: סוקולוף ארמית א").
- 24 כ"י NLI 577.4/98 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 2, בעמ' 41), שורה 34: "ולא תהוה נפקא אלא על פי בית דיןא"; כ"י TS 24.68 (שם, מספר 3, בעמ' 55), שורה 7-6: "ונפקה על פם בית דינה ועל דעתיהון דמארינן רבאנן". כ"י Bodl. MS. Heb. d. 3, fol. 26 + ENA NS 3.24 + Bodl. MS. Heb. b. 3, fol. 28 + TS 12.128 (שם, מספר 1, בעמ' 9), שורה 24: "ונפקה עם פום בית דינה ועל דועתיהון..."; כ"י TS AS 69.232, שורה 9, 1

אף לגירושי האישה (שורה 4). עד כמה שידוע לי אין התיבה "נפק" בבניין קל בהוראת 'גירושי האישה' מתועדת בארמית במקום אחר.

הביטויים הנזכרים להתרת קשר הנישואין, בין ביוזמת האישה בין ביוזמת האישה, רומזים על תפיסה של שוויון בין השניים. האישה מבקש 'לפרוש' מאשתו או האישה מבקשת 'לפרוש' מאישה והם 'יוצאים' מן הנישואין. לא מפורש בשום קטע כיצד הייתה מתבצעת התרת הנישואין. מסתבר שכשם שהאישה היה מגרש את אשתו בגט (שאומנם לא נזכר כאן), כך האישה אם שנאה את אישה ורצתה לפרוש ממנו, הייתה מתגרשת בגט, ואם הוא לא שנא אותה ולא הסכים לגרשה, היו כופים עליו לתת לה גט.<sup>25</sup> אומנם אין היא 'יוצאת' אלא "על פום בית דינא" (כאן שורות 4, 5). בקטעים האחרים דומה שהביטוי הזה מסמן את הפיקוח המיוחד של בית הדין שנדרש בגירושי ביוזמת האישה ושלא בטובת האישה. לאישה לא היה, אם כן, הכוח לגרש את אישה אלא הייתה לה הזכות ליוזם הליכי גירושיה, ובית הדין – אם ראה לנכון לעשות כן – כפה עליו לגרשה. בכתובה אחת הוסיף הסופר למילים "על פום בית דינא" את הביטוי "ועל דעתיהון דמארינגן רבאנג" (בקטעים של שתי כתובות נוספות שרד רק חלק מן הביטוי). המילים "מארינגן רבאנג" (מרנג רבנג, מרינו רבותינג) בוודאי אינן רומזות על חכמי התלמוד אלא על חכמי הדרור. לענייננו אין זה משנה אם לאישה ששנאה את אישה עמדה זכות זו מתחילה מדין התלמוד או שהתנאי הוא שמעיקרו הקנה לה אותה, ושתי האפשרויות תלויות בפרשנות המקורות התלמודיים.<sup>26</sup>

(שם, ב, מספר 66, בעמ' 469), שורה 16: "[...] על דעתיהון דמרינגן [...]". "פום" במקום "פם" היא ארמית בבלית.

25 חוקרים אחרים חשבו למצוא בפירוט צאלים 13 משנת 134 או 135 לספ"ג ראייה שאישה יכלה לגרש את בעלה בגט. פירוש זה מסופק והמפרש כך עליו הראיה. סביר יותר, לדעתי, שהתעודה מעידה על גירושי האישה בגט ועל שובר מחיובי ממון. ראו את הדיון אצל Mordechai Akiva Friedman, *Contracts: Rabbinic Literature and Ancient Jewish Documents*, in *THE LITERATURE OF THE SAGES, SECOND PART: MIDRASH AND TARGUM; LITURGY, POETRY, MYSTICISM; CONTRACTS, INSCRIPTIONS, ANCIENT SCIENCE; AND THE LANGUAGES OF RABBINIC LITERATURE* 452 (Shmuel Safrai, Zeev Safrai, Joshua Schwartz, Peter J. Tomson eds., 2006) (להלן: פרידמן שטרות) והספרות שם, הערה 127, על פרסום הטקסט ודיונים עליו, והוסף Robert Brody, *Evidence for Divorce by Jewish Women*, 50 *JOURNAL OF JEWISH STUDIES*, 230–234 (1999).

26 "ועל דעתיהון וכו', ראו בהערה 24. פרופ' רנון קצוף מצא בביטוי "ונפקה על פום בית דינה ועל דעתיהון דמארינגן רבאנג" הוכחה, בעליל לדבריו, שהתנאי עסק בענייני ממונות בלבד ושלא היו לאישה שום זכויות לגירושיה אלא מה שהקנו לה חז"ל (rabbinic law), על פי הכלל "שהאשה יוצאה לרצונה ושלא לרצונה והאיש אינו מוציא אלא לרצונה" (משנה יבמות יד, א) לרבות היוצאים מן הכלל במשנה כתובות ז, ה ואילך ועוד. ראו Naphtali Lewis, Ranon Katzoff and Jonas C. Greenfield, *Papyrus Yadin 18*, 37 *ISRAEL EXPLORATION JOURNAL* 243–246 (1987) (להלן: לואיס, קצוף וגרינפלד). ההוכחה לא



בקטע המתפרסם כאן, כאמור, נוסף הביטוי "על פום בית דינא" גם לתנאי שעניינו גירושין ביוזמת האיש. אין לדעת אם זו על פי מסורת סופרים קדומה או שהתוספת נוספה לראשונה בתקופה זו. בזמן כתיבת הדברים (המאה האחת-עשרה) בוודאי היה נהוג שבית דין מפקח גם על גירושין ביוזמת האיש. ואולם ייתכן שהשווה הכותב בינו לבינה בהעקת הביטוי ותו לא.

3. אם. בנוסח של התנאי הזה בתלמוד הירושלמי ובנוסחאות של תנאי זה ושל התנאים התלמודיים שלהלן בקטעי הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה משמשת התיבה הארמית "אין" או "אן". בכתובה זו סביר להניח ש"אם" בתנאים הנרמזים היא התיבה העברית. ואולם אין ודאות בזה, כי "אם" הארמית נמצאת בכתבי יד של המשנה כתובות ד, ח בתנאי פדיון השבויה שבארמית, ובארמית של תעודות מדבר יהודה (ראו סוקולוף ארמית של יהודה, להלן, ה"ש 31, בעמ' 31) וכן בארמית ארץ-ישראלית יהודית מתקופת התלמוד ואילך – שם היא נחשבת לשיבוש (ראו סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 36–37).

5. מה די הנעילת עלוהי מבית אבנא. חמש המילים האחרונות הן על פי נוסח הכתובות הבלבולות. ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 53 ("עלוהי"), 54 ("הנעילת"), 307–308 והערה 73.

5–6. ואם תהך הדא דכירה בת אברהם [לבית עלמה קדם בעלה עלי בר סאלאן] יהוי רשאי למירת יתה. תרגום: ואם תלך דכירה זו בת אברהם [לבית עולמה לפני בעלה עלי בר סאלאן, יהיה רשאי לרשת אותה. ייתכן שתנאי זה נכתב לפי שיטת מאן דאמר שירושת הבעל את אשתו היא מדרבנן.<sup>27</sup> אין התנאי שהבעל יירש את נכסי אשתו ידוע בלשון זו משום כתובה אחרת. בטופס כתובה לפי מנהג ארץ ישראל משנת 1081/2

נתחווה לי (בתעודות הגניזה רגילים לקרוא לחכמי הזמן מרנן ורבנן; ראו, למשל, דרישת שלום לנכבדים הנמענים של איגרת בסוף כ"י TS 13 G 2: "וישלמנא לרבנן", פרסום אצל מרדכי עקיבא פרידמן "משא ומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורת" תעודה יד 139, 175, וראה שם הערה 190 [תשנ"ח]). ראו כבר זאב פלק תביעת גירושין מצד האשה בדיני ישראל 23 (תשל"ג), על פי אותו ביטוי בסיפה: "מכל מקום אומר הנוסח כי האשה זכאית לתבוע את צאתה בבית דין, אם תוותר על כתובתה, ושבית הדין יכפה את הבעל לכתוב לה גט"; והדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 335–336, ולעניין זכויות האישה לגירושין ראו גם, Avshalom Westreich, *Divorce on Demand: The History, Dogmatics and Hermeneutics of the Wife's Right to Divorce in Jewish Law*, 62 JOURNAL OF JEWISH STUDIES 340, 354 (2011).

27 ראו ירושלמי ביכורים א, ה (סד ע"א, 352 מהדורת האקדמיה ללשון העברית) (והמקבילה בירושלמי כתובות ח, ד [לב, ע"ב, 994 מהדורת האקדמיה ללשון העברית]): "מלמד שאדם מביא ביכורים מניכסי אשתו וקורא. ר' שמעון בן לקיש אמ' לאחר מיתה הא בחיין לא [צ"ל: בחיין הא לאחר מיתה לא] [...] ר' שמעון בן לקיש בדעתיה דר' שמעון בן לקיש אמ' אין אדם יורש את אשתו דבר תורה". ראו את המקורות והדיון אצל פרידמן נישואין בא"י,

צורף עניין התנאי להתחייבות האיש לטפל בקבורת אשתו: "ואם תיזלין לבית עולמך מן [קד]ם מיני אהוי מתעסק בתכריכך ובקבורתיך ואירת יתיך" [ואם תלכי לבית עולמך לפני, אתעסק בתכריכייך ובקבורתך ואירש אותך].<sup>28</sup> אומנם בשני קטעים אחרים (כ"י TS 24.30 [פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 5, כ"י TS 12.659]שם, מספר 16) הטקסט קרוע לאחר הרישה שעניינה פטירת האישה לפני בעלה, והחסר גדול למדי וכולל רווח של בין ארבע לשש מילים בערך. כבר שיערתי שאולי הייתה שם התחייבות על קבורת האישה, אך האפשרות שנכלל שם תנאי על ירושת נכסיה סבירה באותה מידה אם לא יותר מכך.<sup>29</sup> השינוי כאן מלשון מדבר ונוכחת ("ואירת יתיך") ללשון נסתר ונסתרת ("הוי", "יתה") הוא כדי להשוות את הכתוב לסגנון שאר הכתובה, וכן הוא בתנאים האחרים שלהלן.

6–7. ואם בנין דכ"י די יהויין ליה מינה אינן ירתין ית כסף כתובתה יתר על חלקהון די עם [אחיהון] (דכריא) אם יהוון/די יהוון ליה מן] נתתא אחריתי. תרגום: ואם בניס זכרים (ש)יהיו לו ממנה, הם יירשו את כסף כתובתה יתר על חלקם שעם [אחיהם] (הזכרים), אם יהיו/שיהיו לו מן] אישה אחרת. לתנאי בנין דכרין ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 379–391. לפנינו צירוף של שני נוסחים, "ואם בנין דכרין יהויין" ו"בנין דכרין די יהויין". במקום "יהויין", צורת הנקבה, צ"ל: "יהוון", ברם "יהויין" בא גם בכתבי יד של המשנה, ראו מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, א, שפז (משה הרשור, עורך, תשל"ב; להלן: דק"ס השלם לכתובות). בכל הנוסחאות של המשנה כתובות ד, י כתוב "בנין דכרין די יהוון" וכיצא בו. וכן הוא בשטר הנישואין האדומי ממרשה: "בנין דכרין זי יהוון"; ראו אסתר אשל ועמוס קלוזר "אוסטרקון ארמי ובו מסמך נישואין אדומי ממרשה משנת 176 לפנה"ס וזיקתו לכתובה היהודית" תרביץ סג (ד), 485–494 (תשנ"ד); פרידמן שטרות, לעיל ה"ש 25, בעמ' 431. לא ראיתי במקום אחר תנאי בנין דכרין שנפתח במילה "א(י)ן" (או "אם"), ואולם בכ"י TS 24.68 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 3, בעמ' 55), שורה 9, בסוף התנאי: "די עם אחיהון דכרייה אן יהוון לי מן אנתו אחריי", ראו להלן. לכתוב כאן השווה את תנאי בנין נוקבין בשורה התוכפת.

ליה מינה (לו ממנה). בכל עדויות הנוסח של המשנה והכתובות לפי מנהג ארץ ישראל שמן הגניזה כתוב בלשון מדבר ונוכחת במילים "ליך מני" או במילים "לי מניך" (בשינויים קלים). ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 384–385 (והספרות

לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 391–392, הערה 2; ליברמן אצל ירושלמי נזיקין (לעיל, הערה 20), בעמ' 216, ביאור לשורה 91.

28 כ"י TS 12.548 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 4, בעמ' 63), ע"ב, שורות 36–35; ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 443–450.

29 ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 446.

שצוינה שם, הערה 22). בכבלי, בבא בתרא קמב, ע"ב: "ההוא דאמ' לה לדביתהו נכסאי לבנאי דיהוו לין מנאי". כך הוא בכ"י המבורג ובשאר כתבי היד, בשינויי כתיב כלשהם (בכ"י פירנצה II-I-9: "ליך מיני", ככתיב הארץ-ישראלית). אבל בדפוס פיזרו (1511): "לי מניך"; בדפוס וילנה: "לי מיניך". בשטר הנישואין האדומי ממרשה (אשל וקלוטר, לעיל, ליד ה"ש 29, בעמ' 486, 494-495): "לי מנה". אצלנו כנראה שינה הסופר ללשון נסתר ונסתרת (וכן להלן), כדי להתאים את הלשון לנוסח שאר הכתובה. בכ"י TS F 6.14 של המשנה: "דיהוון לין אינון", והתיבה "ליך" תוקנה, ובין השיטין נוספה תוספת. לפי דק"ס השלם לכתובות (ב, תקפב), היה כתוב "ליה", והיא שתוקנה ל"ליך", ונוספה בין השיטין: "לי מניך מניך (?)". ואולם מתברר, כאמור, שהיה כתוב "ליך" והכ"ף הסופית נמחקה בקו שנמשך בה, והתיבה האחרונה בתוספת בין השיטין היא כנראה "איניך (!)".

הביטוי "אן יהוון/די יהוון" וכו' שבסיפה אינו בא בנוסח התנאי שבמשנה אבל נמצא בקטעי הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל שמן הגניזה. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 384. סופרה של כתובה זו הוסיף את הסופיות של ארמית בבליית במילים "אנתתא אחריתי". כ"י NLI Heb. 577/4.98 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 2, בעמ' 42), שורה 40: "איתה אחרי". כ"י TS 24.68 (פרידמן, שם, מספר 3, בעמ' 55), שורה 9: "אנתו אחרי". כ"י TS 12.548 (פרידמן, שם, מספר 4, בעמ' 63), שורה 27-28: "אנתתא אחרי".

7-8). ואם בנין נוקבין די יהויין ליה מינה יהויין יתבין בבית אבוהון ומתפרנסין ומתכסין מנכסאי דאבוהון [עד ...]. תרגום: ואם בנים (ילדים) נקבות (שיהיו לו ממנה, ישבו בבית אביהן ויתפרנסו ויתכסו מנכסי אביהן [עד ...]). לתנאי בנן נוקבין ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 356-379; פרידמן כתובת בכתא, לעיל ה"ש 11, בעמ' 72-73. התנאי בא כאן אחרי הנוסח (בשורות 5-6) שעניינו מיתתה של האישה לפני בעלה (ואחרי תנאי בנין דכרין). מיקום תנאי בנן נוקבין אחרי הנוסח ההוא נמצא לפי שעה רק בכתובה אחת לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה, כ"י TS AS 69.232 (פרידמן, שם, ב, מספר 66, בעמ' 470) שורות 18-19 (הקטועות), והביאור לשורה 18. במקום זה משתמע לכאורה שהאישה סברה שכל עוד היא בחיים היא תוכל לדאוג לפרנסת בנותיה, מן הסתם מנכסי בעלה, אבל חששה שמא הוא לא יפרנס אותן לאחר מכן או שירשיו לא יפרנסו אותן. לנוסח "בנין נוקבין" (במקום בנן נוקבין) וכיוצא בו ראו פרידמן, שם, בעמ' 369-370. לפנינו צירוף של שני נוסחים, "ואם בנין נוקבין יהויין" ו"בנין נוקבין די יהויין". בכל הנוסחאות של המשנה כתובות ד, יא "בנן נקבין די יהויין" וכיוצא בו. כ"י TS 24.68 (פרידמן, שם, ב, מספר 3, בעמ' 55), שורה 9: "ואין בנן נקבין יהוון", וכן "ואם" באחת הכתובות ממדבר יהודה, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 346. כיוצא בזה בתנאי בנין דיכרין בשורה הקודמת.

ליה מינה (לו ממנה). לשינויי הנוסחאות בתיבות הללו במשנה ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 371, הערה 35. בכ"י RNL Yevr. III B (Antonin) 320, שצוין שם, היה כתוב "לי מיניך איניך" ותוקן "לך מיני".

בבית אבוהון [...] מנכסיא דאבוהון. בהסבת הנוסח מלשון מדבר ללשון נסתר אפשר היה להסתפק בכינוי הנסתר בלי התיבה "אבוהון".

**ומתפרנסן ומתכסין** (ויתפרנסו ויתכסו). נוסח זה לא נמצא לפי שעה בכתובה אחרת. במשנה כתובות ד, יא: "ומתזנן". בירושלמי, כתובות יב, א (לד ע"ד 1008 מהדורת האקדמיה ללשון עברית): "ותני עלה ומתכסיין בכסותי". בתוספתא, כתובות ד, יז (מהדורת ליברמן 70): "הבנות ניוזנות ומתפרנסות". בספרי נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 378, שיערתי שהתיבה "ומתפרנסות" שבתוספתא שם היא נוסח עברי של "ומתכסיין" הארמי שבירושלמי. ואולם בכתובה המתפרסמת כאן מוכח שפרנסה לחוד וכסות לחוד. כאן פרנסה מוסבת מן הסתם על מזונות וצרכים אחרים. נדוניית היתומה נקראת פרנסה גם כן. ראו את המקורות והדיונים אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 168–170 (על הביטוי "לזון ולפרנס", ושם, בעמ' 169–170, על משמעות התיבה השנייה); בעמ' 368 (שם צוינה התחייבות האיש לזון ולכסות את בניו ובנותיו מאשתו בשטר נישואין ביוונית ממדבר יהודה, וראו גם בפפירוס ידין 18 אצל לואיס, קצוף וגרינפלד, לעיל ה"ש 26, בעמ' 239–240, ושם, הערה 21 בשם פרופ' ליברמן, שהתנאי נכתב להוציא מן ההלכה שבמשנה כתובות ד, ו: "האב אינו חייב במזונות בתו"); בעמ' 377–379, בעמ' 437–439 (שם על הנוסח "מתזנה ומתכסיה" בתנאי מזונות האלמנה). ראו גם משנה בבא בתרא ח, ח: "היניח בנות גדולות וקטנות (ו)אין הגדולות מתפרנסות על הקטנות ולא הקטנות ניוזנות על הגדולות"; בבלי בבא בתרא ט, ע"א: "תניא [...] אמ' כסוני בודקין אחריו, פרנסוני אין בודקין אחריו"; מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי כא, י, 168: "כסותה זו כסות, עונתה זו פרנסתה".

8–9. [ואם יהך] תדין עלי בר סהלאן לבית עלמיה קדם אנתתיה דכירה בת אברהם בכך תהוי דכירה בת אברהם הדה יתבה בבית [בעלה ... מן נכסי בעלה עלי בר סהלאן כל ימי אורמלותה. תרגום: [ואם ילך] עלי בר סהלאן זה לבית עולמו לפני אשתו דכירה בת אברהם זו, תשב בבית [בעלה ... מן נכסי בעלה עלי בר סהלאן כל ימי אלמנותה. לתנאי מדור האלמנה ומזונותיה ראו משנה כתובות ד, יב, תוספתא כתובות יא, ה (מהדורת ליברמן 94), ואת המקורות והדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, א בעמ' 427–443; הנ"ל, שטרות, לעיל ה"ש 25, בעמ' 453. על כתיבת הרישה "אם יהך הדין" וכו' כאן, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 439. על הכתיב "ימי" במקום "יומי" ראו שאול ליברמן תוספתא כפשוטה כרך ו 367 הביאור לשורות 29–30 (תשכ"ז). כמפורש במשנה שם, נכתב התנאי לפי שני מנהגים, מנהג ירושלים והגליל, שהכיר בזכות האלמנה לדור בבית בעלה כל עוד לא ביקשה לגבות את כסף כתובתה, ומנהג יהודה, שייפה את כוח יורשי המת להחליט אם להקדים את תשלום כסף הכתובה של האלמנה ולסלקה מן הבית. התנאי בכתובה זו הוא לפי מנהג ירושלים והגליל. התנאי או חלק ממנו שרד בשש כתובות לפי מנהג ארץ ישראל שמן הגניזה שפורסמו ונידונו בספרי הנזכר (ולא בשבע כמו שנדפס בטעות אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 435), שניים

מהם לפי מנהג ירושלים והגליל (ולא שלושה כמו שנדפס שם בטעות), וארבעה לפי מנהג יהודה. בסוף התנאי בשני הקטעים שלפי מנהג ירושלים והגליל הייתה תוספת או תוספות החסרות כאן. בסוף התנאי בכ"י ENA Bodl. MS. Heb. d. 65, fol. 26 + ENA NS 3.24 + Bodl. MS. Heb. b. 3, fol. 28 + TS 12.128 (פרידמן, שם, ב, מספר 1, בעמ' 9), שורה 28, כתוב "ולית להון רשו למונאה יתיך [...]". אין הכוונה שלא יהיו היורשים רשאים לקפח את האישה בזכויותיה, כמו שכתבתי בעמ' 437, אלא שלא יהיו רשאים להונות אותה אונאת דברים, כפי שכתב פרופ' ליברמן אצל פרידמן, שם, ב, בעמ' 516–517, בהערה לעמ' 349, על הנוסח "ולית לי רשו למונאה יתיך" וכו' שבסוף תנאי פדיון השבויה.

9–10. ואם וחס ושלום תשתבי הדא דכירה בת אברהם יהוי הדין עלי ובר סהלאן פרק יתה מן דידיה ויחזיר יתה ליה לאנתו כמלקה. תרגום: ואם חס ושלום תישבה דכירה בת אברהם זו, עלי זה ובר אברהם יפדה אותה מממנו ויחזיר אותה (לו) לאישה (א: ויחזיר אותה לאישות) כמו קודם לכן. לתנאי הכתובה לפדיון האישה מן השבי ראו משנה כתובות ד, ח: "ראם] תשתביין אפרקיניך ואתביניך לי לאינתו ובכוהנ(ו)ת אחז(י)ריניך למדניתיך". וראו את המקורות והדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 347–356, ב, בעמ' 69–70; פרידמן כתובת בבתא, לעיל ה"ש 11, בעמ' 71–72. גם בכ"י NLI Heb. 577/4.98 (פרידמן נישואין בא"י, שם, ב, מספר 2, בעמ' 41), שורה 38, נכתב התנאי מייד אחרי תנאי מדור האלמנה. הביטוי "(ו)אם וחס ושלום" לא נמצא בראש התנאי במקום אחר. בכתובות אחדות באות המילים האלה בתנאי שעניינה מיתת האישה בלי ולד; ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 412 ואילך; ב, בעמ' 41, שורה 30, ולהלן בביאור לכתובה 5 (74), כ"י ENA NS 77.354, שורה 15. השחזור "פרק יתה" הוא משוער וייתכנו שחזורים אחרים. ככל המקבילות באה המילה "אפרקיניך" (בשינויי כתיב),<sup>30</sup> צורת עתיד של הפועל בצירוף כינוי חבור. אך אחרי "יהוי" בשורה 9 ברור שבחסר שבראש שורה 10 הייתה צורת כינוי פועל. גם במקום ההשלמה "[מן דידיה]" המשוערת ייתכנו השלמות אחרות (כגון "מן ביתיה", "מן ממוניה"), ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 350–351, ופרידמן כתובת בבתא, שם, בעמ' 71. לעניין זה בכתובות ממדבר יהודה ראו עוד Mordechai Akiva Friedman, *Termination of the Marriage upon the Wife's Request: A Palestinian Ketubba Stipulation*, 37 PROCEEDINGS OF THE AMERICAN ACADEMY FOR JEWISH RESEARCH 29, 32 note 12 (1969) (ראו שם הקריאה וההשלמה המשוערות למורבעאת מס' 21); ידן, גרינפלד, ירדני ולוין, להלן ה"ש 36,

30 בכ"י TS 24.68 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 3, בעמ' 55), שורה 7, קצת דיו מן היר"ד הראשונה נמשכה כלפי מטה, והעתקתי "אפרקיניך" בווי"ו, ויש לתקן ליר"ד גם שם, א, בעמ' 349.

בעמ' 126 (פרידמן כתובת בכתא, ושם, התנאי באותו מקום משוער שבמורבעאת מס' 21); פרידמן נישואין בא"י, א, בעמ' 348.

ויחזיר יתה. ראינו לעיל שהמשנה מבחינה בין לשון התנאי לפדיון השבויה המיועד לכתובת אשת ישראל (ולוי) לבין לשון התנאי המיועד לכתובת אשת כוהן. בראשונה מתחייב הבעל להשיב את אשתו לו לאישה, בפועל "אתביניך", ובשנייה הוא מתחייב להשיב אותה למדינתה, בפועל "אחזריניך". המילים "אתביניך" ו"אחזריניך" הן ככל הנראה נרדפות לכל דבר, חרף ההבדל במהות דין ההשבה בין זו לזו.<sup>31</sup> דומה שאין זה אלא מקרה שבכתובה של אשת ישראל (ולוי) כתבו הסופרים "אתביניך" ובכתובה של אשת כוהן כתבו "אחזריניך", ושאת שני הנוסחים הנציחה המשנה, ואולם ייתכן שמשום מה היה בידול מכוון. מכל מקום אפשר שהשימוש בביטוי "יחזיר יתה" בכתובה המתפרסמת כאן, שנכתבה לאשת ישראל, רומז על מסורת סופרים שלא הבחינה בין שני סוגי הכתובות בעניין זה. וכן בטופס לשטר כתובה, כ"י TS 12.548 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 4, בעמ' 63), שורה 31, "ואחזריניך" (התנאי מסתיים במילה זו), ואין סיבה לומר שהטופס הוא יועד לכתובת אשת כוהן דווקא. ראו את הדיון אצל פרידמן, שם, ב, בעמ' 69–70; דק"ס השלם לכתובות, א, שעז והערה 26.

כמלקדמו (כמו קודם לכן). בשלוש כתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה התחייב הבעל בתנאי לפדיון השבויה שהוא יחזיר אותה לו לאישה "כמן שירוי" בשינויים קלים (בכתובה אחת "כמין שירוי" ובאחת "היך כמין שריוא"), היינו "כמו קודם לכן" (ב"כתובה הירושלמית" האיטלקית, שהיא עיבוד עברי של כתובה לפי מנהג ארץ ישראל: "ככתחלה").<sup>32</sup> תוספת זו לנוסח שבמשנה באה לפי דעתי כדי להבהיר את חובתו של הבעל לקיים את אשתו ולחיות עימה בחיי אישות אף על פי שהיא בחזקת שנאנסה בשבי.<sup>33</sup>

- 31 MICHAEL SOKOLOFF, A DICTIONARY OF JUDEAN ARAMAIC 86 (2003) (להלן: סוקולוף ארמית של יהודה) רושם שלוש הוראות לשורש "תוב" בבניין אפעל: (1) to return, (2) to restore, take back, (3) to do again, ואולם ההוראה השלישית נדפסה שלא במקומה ושייכת לבניין קל.
- 32 ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 351 והציונים שם. שם תרגמתי as at first, ואולם מתאים יותר as previously, 'כמו קודם לכן'. לא מצאתי את הביטויים הנזכרים אצל סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23. אומנם "כמין" פירושו "כמו" (סוקולוף, שם, בעמ' 281), אבל בשתי הכתובות הנרמזות אני מניח ש"כמין" היא כתיב מלא של "כמן" (כ + מן) שבכתובה השלישית. בביטוי "היך כ" שבמילים "היך כמין" יש ייתור לשון (היך = כ), וגם ביטוי זה חסר אצל סוקולוף. על האפשרות שהיה ביטוי כזה בכתובת בכתא, ראו פרידמן כתובת בכתא, לעיל ה"ש 11, בעמ' 71–72.
- 33 ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 351–355, ומרדכי עקיבא פרידמן "המחזיר גרושתו משנישאת ותומאת הסוטה והאנוסה" ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן 189–232, ובייחוד 215–217 (שמא יהודה פרידמן עורך, תשנ"ג) (להלן: פרידמן, המחזיר גרושתו משנישאת). אשר לאפשרות שהביטוי רומז שהפודה את אשתו מן השבי חייב לכתוב לה

המילה "כמלקדמו" בוודאי נדרפת לביטוי "כמן שריו", אך באה בתנאי רק בכתובה המתפרסמת כאן. עד כמה שידוע לי טרם תועדה המילה בצורה זו בשום מקור אחר.<sup>34</sup> ביטוי הדומה מאוד לזה שאצלנו, "ויחזיר יתה לאנתו כמלקדמו", נמצא בשתי תעודות שנכתבו בהפרש של יותר מתשע מאות שנה זו מזו. בשנת 120 לסה"נ כתב שמעון, אביה של בבתא, לאשתו מרים, שטר מתנה (פפירוס ידין 7) על נכסיו. המתנה הייתה על תנאי שמרים תוסיף להיות אשתו של שמעון ותשרת אותו עד מותו: "כתבת לכי מתנתא דא כדי עלא די תהוין אנתתי כקדמיתא ומשמשה יתי מן קצת"<sup>35</sup> מתנתא דא עד יום די אהך לבית עלמיי" וכתבתי לך מתנה זו כדלעיל, (על מנת) שתהיי אשתי כמו קודם לכן ותשמשי אותי (מקצת) (מתחילת זמני?) מתנה זו עד יום שאלך לבית עולמיי. כך בחלק התחתון של השטר (שורות 62–63). בחלק העליון (שורות 28–29) מובא בשינוי לשון, ובמקום "כקדמיתא": "וכדי" מן קדם דנה".<sup>36</sup> התעודה השנייה היא כתובה מרמלה, שנת

כתובה חדשה (ראו ספרי הנ"ל, א, בעמ' 355, והספרות שצוינה שם), יש לציין שבשטר לז בסוף כתב יד מינכן לתלמוד הבבלי, כתוב: "כתובת שבויה שאעפ"י שיש לה כתובתה צריכה כתו' אחרת". ראו יוסף ריבלין "טופסי שטרות בש"ס כתב-יד מינכן" **שנתון המשפט העברי** כ 330–331 (תשנ"ה–תשנ"ז). ראו גם ORIT MALKA AND YAKIR PAZ, *Ab hostibus captus et a latronibus captus: The Impact of the Roman Model of Citizenship on Rabbinic Law*, 109 JEWISH QUARTERLY REVIEW 161–2, note 48 (2019). בכ"י TS 24.30 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 5, בעמ' 72), שורה 8 הקטועה: "עמה כהלכת וכאורייתא", ובכ"י TS 12.659 (שם, מספר 6, בעמ' 84), שורה 15 הקטועה: "ל...י כהלכתא וכאורייתא". בשני הקטעים באים ביטויים אלה אחרי שרידי תנאי הגירושין, הבאים בשורות הקודמות, ולפני שריד מסוף התנאי לפירוש השבויה, הבא בשורה התוכפת. בגלל הערכת הרווחים החסרים לא סביר לשייך את הביטויים הנזכרים לתנאי האחרון, לומר, למשל, שאחרי שיפדה את אשתו יחיה עימה כהלכה וכתורה, וסביר יותר לומר שהביטויים הללו שייכים לסוף תנאי הגירושין. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 339; מאיר קיסטר, "כדת משה ויהודאי" – תולדותיה של נוסחה משפטית-דתית" **עטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימטרובסקי**, 207, הערה 41 (דניאל בויארין, מנחם הירשמן, שמא יהודה פרידמן, מנחם שמלצר וישראל מ' תא"ש מע עורכים, תש"ס): "ושמא עניינה שהאשה תשנא את בעלה שנאת חנם [...] אף על פי שנהג עמה 'כתורה וכהלכה' וכו'".

34 המילה "קדמו" ידועה כבר בארמית ארץ-ישראלית בהוראת התשלום הראשון של כסף הכתובה, המוהר המוקדם. ראו להלן, כתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.45, הביאור לשורה 2: "קדמון". המילה "לקדמות" ידועה מתרגומי המקרא הארץ-ישראליים במשמעות 'לקראת', ראו סוקולוף **ארמית א"י**, לעיל ה"ש 23, בעמ' 309. ראו עוד שם, בעמ' 96: "בקדמייתה" (בתחילה); ושם, בעמ' 347: "מן קודם" (מימי קדם).

35 לעניין "קצת" זה ראו בהערה התוכפת.

36 ראו יגאל ידין, חיים יונה גרינפלד ועדה ירדני "שטר מתנה בארמית מנחל חבר (פפירוס ידין 7)" **ארץ-ישראל: מחקרים בידעית הארץ ועתיקותיה** כה 383, 384–385 (תשנ"ו) (התרגום שבפנים כאן שונה במקצת מן התרגום שם, בעמ' 387), 400 (להלן: ידין, גרינפלד

1051, לאישה שבעלה נשא אותה בשנית אחרי שגירש אותה: "וחזר ואיתרעי לאהדורתה ליה לאנתו כיומין קדמין" [וחזר והתרצה להשיבה לו לאישה ככימים הראשונים].<sup>37</sup>

על סמך דמיון הנוסח "תהוין אנתתי ... ומשמשה יתי" שבשטר המתנה ממדבר יהודה לנוסח "למהבי (!) לי לאנתה ... ולמשמשה יתי" שבכתובה מן הגניזה, שנכתבה במצרים בשנת 945, כבר הערתי שאף מן הלשון שבשטר הקדמון עולה הרושם שהיא כבואה של נוסח שטר נישואין.<sup>38</sup> אחי שמא יהודה פרידמן ציין את הדמיון בין הכתוב בפפירוס ידין 7, "תהוין אנתתי כקדמיתא" לבין הכתוב בכתובה ארץ-ישראלית מן הגניזה בתנאי פדיון השבויה: "ואתבניך לי לאנתו כמן שריו". והוסיף: "ושמא ניתן לשער שלשון שטר המתנה דלעיל "די תהוין אנתתי כקדמיתא" הוא כבואה של לשון תנאי הכתובה לפדיון אשת איש משבי, ששימש כבר במדבר יהודה".<sup>39</sup> נוסח תנאי פדיון השבויה שבשטר הכתובה המתפרסם כאן, הכולל "כמלקדמו", מחזק את ההשערה הזאת.

לכוסף יש לציין לשטר נישואין יווני ממדבר יהודה משנת 131 (פפירוס ידין 37 = נחל חבר/צאלים 65) שבו כתוב שהאיש יחיה עם אשתו  $\psi[c\ \kappa]a\iota\ \pi\rho\delta\ \tau\acute{o}\upsilon\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \tau\omicron\upsilon\delta\epsilon$  "as also before this time", בגלל קיטועו של הטקסט אין הרקע של השטר ברור. החוקרים שפרסמו אותו ודנו בו שיערו השערות שונות לפירוש הביטוי, השערות על פי מקורות יהודיים ויווניים, שאין כאן המקום לפרטם ולדון בהם. ואולם יש לציין את הדמיון בין ביטוי זה לבין הנוסחים הארמיים על חיי אישות בין איש ואשתו "כמו

יירדני) (שם ביאור על "מן קדם דנה/כקדמיתה" ועל "משמשה"); YIGAL YADIN, JONAS

C. GREENFIELD, ADA YARDENI AND BARUCH A. LEVINE (eds.), THE DOCUMENTS FROM

THE BAR KOKHBA PERIOD IN THE CAVE OF LETTERS, 84, 86, 106–107 (2002) (להלן: ידין,

גרינפלד, יירדני ולוין) (בעמ' 86, שורה 62, נדפס בטעות "מן קצתה", וצ"ל: "מן קצת").

בפרסומים האלה פירשו את הביטוי "מן קצת" בהוראת "מן חלק", וכן אצל סוקולוף ארמית

של יהודה, לעיל ה"ש 31, בעמ' 78. אולם לכאורה הוראת הביטוי כאן היא "מוזמן" או

כיוצא בזה (אך ספק אם כך בשורות 25, 66–67), וצריך עיון.

37 כ"י TS 16.123, (פרסום אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 13, בעמ' 157),

שורה 4. ראה להלן ה"ש 158.

38 הכתובה ממצרים בכ"י TS 12.154 (פרסום אצל פרידמן, שם, ב, מספר 14, בעמ' 167),

שורה 5. על הדמיון הנזכר ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 185. שם ציטטתי את הפפירוס לפי

קריאתו של ידין, "כקדמותא", ראו, Yigael Yadin, *Expedition D: The Cave of the Letters*,

12 ISRAEL EXPLORATION JOURNAL 227, 243 (1962)

39 שמא יהודה פרידמן "הוציאו לי כתובת אמותיכם": מעשה הלל הזקן ובני אלכסנדריא

ודרישת "לשון הדיוט" מחקרים בשפות שמיות, מקרא ומדעי היהדות מוגשים לראובן

שמחה שטיינר 197 (אהרן קולר, מרדכי כהן ועדינה מושבי עורכים, תש"ף).



קודם לכן" שהובאו לעיל – שטר המתנה, והחזרת האישה שנפדתה מן השבי והחזרת הגרושה.<sup>40</sup>

11–10. וישעבר הדין עלי בר סהלאן כל נכסין דהוא קני ועתיד למקני בין [דאית להון] אחראיות בין דלית [להון] אחראיות לפורצות שטר פנא [ה]דין. תרגום: וישעבר עלי בר סהלאן זה כל נכסים שהוא קנה ועתיד לקנות בין ושיש להם אחריות בין שאין להם] אחריות לפירעון שטר כתובה זה. נוסח התחייבות לשעבוד הנכסים לפירעון הכתובה מופיע במשנה כתובות ד, ז ועוד. על התפתחויות ההלכה ונוסחאות הכתובה ראו את המקורות והדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 451–463. נכסים שיש להם אחריות ושאין להם אחריות, היינו מקרקעין ומיטלטלין (ראו משנה קידושין א, ה, ופרידמן, שם, בעמ' 453).

מאז כתיבת הדיון הנזכר יצאה לאור כתובה מאנטינואופוליס שבמצרים, משנת 417. שם אחריות הנכסים חלה על רכוש הבעל "בין נכסין (= מיטלטלין) בין קרקעין". ממקורות תלמודיים רבים משתמע שאת חוב הכתובה יכולה אישה לגבות מנכסי דניידי ומנכסי דלא ניידי. במאה הרביעית אסרו החכמים את הגבייה ממיטלטלין. בסוף המאה השמינית חזרו גאוני בבל מהוראה זו ותיקנו שתיגבה הכתובה גם ממיטלטלין. יחד עם התקנה שינו את נוסח תנאי האחריות שבכתובה, כדי שלא יתייחס ל'כל נכסין' סתם אלא למקרקעי ומיטלטלי במפורש. מקורות מסוימים רומזים על כך שנוסח כזה היה קיים כבר בכתובות ובשטרות חוב אחרים בתקופת התלמוד. מסתבר אפוא שתקנת הגאונים נתנה גושפנקה מחייבת למנהג ישן. הנוסח "בין נכסין בין קרקעין", היינו בין מיטלטלין בין מקרקעין, שבפפירוס אנטינואופוליס, שקדם לתקנת הגאונים במאות שנים, מחזק סברה זו.<sup>41</sup>

40 Hannah M. Cotton and Ada Yardeni, *ARAMAIC, HEBREW AND GREEK DOCUMENTARY TEXTS FROM NAHAL HEVER AND OTHER SITES (DISCOVERIES IN THE JUDAEAN DESERT, XXVII)*, 224–237 (1997), ראו שם ציונים לפרסומים קודמים, ובעמ' 226–229, דיון על הביטוי הנזכר, ושם, בעמ' 228, הערה 31, על נוסח יווני להחזרת גרושה. ראו פרידמן שטרות, לעיל ה"ש 25, בעמ' 444–446.

41 Colette Sirat, Patrice Cauderlier, Michèle Dukan and Mordechai Akiva Friedman, *LA KETOUBA DE COLOGNE: UN CONTRAT DE MARIAGE JUIF À ANTINOOPOLIS* (Papyrologica Coloniensia XII, 1986), בעמ' 21, והדיון בעמ' 56–58 (להלן: **כתובה מאנטינואופוליס**). בפפירוס זה רכוש הבעל משועבר גם למזונות האישה ולכסותה ("למזונין ולתכסין"). שעבוד נכסי הבעל למזונות ולכסות של האישה נמצא גם בשטר נישואין יווני ממדבר יהודה משנת 130, ראו כותן וירדני, שם, בעמ' 256, 258, והדיון בעמ' 269–270. על גביית הכתובה מנכסי דניידי ומנכסי דלא ניידי ועל תקנת הגאונים ועוד ראו נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 453–460. ראו גם: Daniel Sperber, *ROMAN PALESTINE 200–400* (1978) *THE LAND 177–186*. ראו גם תוספתא בבא בתרא י, ב (מהדורת ליברמן 1673); ליברמן תוספתא כפשוטה כרך יב, בעמ' 443–444. על תקנת הגאונים ראו ירחמיאל ברודי,

הכתובה מן הגניזה המתפרסמת כאן כוללת, כאמור, נוסח בבלי לשעבוד נכסים, ובשורה 1 שרד חלקו, ונוסח ארץ-ישראלי כאן. נוסח ארץ-ישראלי לשעבוד נכסים, שהוא פיתוח של הנוסח הנזכר במשנה, שרד בשלמות או באופן חלקי בכמה כתובות אחרות מן הגניזה.<sup>42</sup> הנוסח שלפנינו לא נמצא בדיוק בלשונו במקום אחר. עד כמה שראיתי לא נמצא "פורענו", "פורענות" במשמעות 'פירעון' במקום אחר ואולם הזיקה הסמנטית בין מילים שעניינן תשלום ועונש ידועה היטב בשורש זה ובמילים אחרות, ובהן ביטויים יחידאיים המתועדים רק בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה.<sup>43</sup> אין סיבה לומר שלפנינו טעות סופר אפוא.<sup>44</sup>

11. ושהיר' וקיים בכל אתר דייפוק ויתקרי ב'ין' כדיני חכמי ישראל בין כדיני [...] תרגום: ושריר וקיים בכל מקום שיוצג וייקרא וכו'. על אודות הנוסח בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה לתקפות השטר בכל מקום שיוצג, בין בבית דין יהודי בין בבית משפט של אומות העולם, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 472-479.<sup>45</sup> דומה שהביטוי "דיני חכמי ישראל" מופיע בהצהרה זו רק כאן. ראו שם, בעמ' 472-473. "נפק" כאן עניינו, כאמור, הוצג מסמך בבית דין.<sup>46</sup>

## 2 (71). טופס כתובה מִסְפֵּר שטרות

כנראה צור

כ"י BL Or. 5554A.44-45

חומר הכתיבה: נייר; מידותיו: 12.7 X 17 ס"מ לערך.

- "כלום היו הגאונים מחוקקים?" שנתון המשפט העברי יא-יב 304-315 (תשמ"ד-תשמ"ו).  
 אצל סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 388, יש להוסיף: "נכסין" = מיטלטלין.  
 42 ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 460, הערה 33.  
 43 ראו את הדיון בכמה מילים כאלה אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 80-83.  
 44 על "פרנא", "פרנה" (כתובה), ראו שם, בעמ' 76-79; DANIEL SPERBER, A DICTIONARY OF GREEK AND LATIN LEGAL TERMS IN RABBINIC LITERATURE 161-163 (1984) סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 508.  
 45 לספרות שצוינה שם יש להוסיף Aaron Skaist, "The Background of the Talmudic Formula והכל שריר וקיים" מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר XL-LIV (גד בן-עמי צרפתי, פנחס ארצי, חיים יונה גרינפלד ומנחם צבי קררי עורכים, תש"ם).  
 46 פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 473 תרגמתי to be produced/presented, ויש לתקן את התרגום אצל סוקולוף מילון א"י, בעמ' 396 (to be issued, promulgated).

בשני דפים מִסְפָּר שטרות שרדו סוף נוסח "שטר אורכתא", היינו הרשאה; "אלקיום", כלומר קיום בית דין, שהוא אישור לחתימות העדים שעל שטר<sup>47</sup>; "נסכה כתבה", זאת אומרת נוסח כתובה, והוא מתפרסם להלן; "אלקדוס", כלומר קידושין,<sup>48</sup> הוא סדר ברכות קידושין ונישואין.<sup>49</sup> הסופר שכתב את הדפים האלה כתב גם את כ"י TS NS 243.28 ובו פיוט שבעתא ("וירד אחוז עוז") המיוסד על עשרת הדיברות, לתפילת מוסף של עצרת, לרבות ציון לאמירת "אתה בחרת <בישראל עמך>", שהוא הנוסח הארץ-ישראלי במקום הנוסח הבבלי "אתה בחרתנו".<sup>50</sup> הכתב הוא כנראה של המאה האחת עשרה או השנים עשרה.

נוסח הכתובה כולל ביטויים ייחודיים ומעניינים, אבל הוא מתאים ברובו למצוי בכתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה. כמה מן הביטויים והנוסחאות מוכרים לנו מכתובות שנכתבו בעיר צור במאה האחת עשרה, כפי שיצוין בביאור שלאחר הנוסח שלהלן. סביר להניח אפוא שהנוסח הזה נכתב בצור או שייך למסורת של היהודים תושבי צור או סביבותיה.<sup>51</sup>

בלשון הטופס יש טעויות לא מעטות. מניח אני שהמעתיק העתיק מטופס שלא היה ברור כל כך, ומסתבר שביטויים מסוימים נכתבו בשולי הדף. המעתיק הכניס דברים אחדים שלא במקומם הנכון, כנראה, וכתב ברשלנות מסוימת. יתרה מכך, הוא לא הבין את הכול, ושיבש את הנוסח שיבושים משלו. צורות מיוחדות של הארמית גרמו לו קשיים, למשל ה"א בסוף שם עצם המסמנת יידוע בארמית ארץ-ישראלית והסיומת ייה לכינוי החבור לנסתרת, שהיא אומנם נדירה יותר (ואינה מיוחדת לארמית ארץ-ישראלית).<sup>52</sup>

47 ראו מרדכי עקיבא פרידמן "כיר יד' וחתימת הלוחות השניים בתוספתא ובמדרש" תעודה ז 161, 165, מספר כא (תשנ"א) (שם פרסום של נוסח הקיום וציון לסימנים שהוא ונוסחים אחרים בדפים האלה נכתבו בעיר צור); מרדכי עקיבא פרידמן "אישור ל'כיר' הקב"ה שבלוחות הברית בפסקה חדשה במכילתא", תעודה – מחקרים בלשון העברית, ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין ט, 65, 72 (תשנ"ה).

48 ראו יהושע בלאו מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים 532 (תשס"ו) (להלן: בלאו מילון). ראו נוסח 'קידוש חתנים' בכ"י Bodl. MS. g. 2, fol. 39-40 ואצל פרידמן, הסידורים, לעיל ה"ש 10, בעמ' 150 (תשע"ח).

49 נוסח זה קובע ברכה לעצמו ומקווה אני לפרסם אותו במקום אחר.

50 ראו עזרא פליישר תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה 344 (במפתח) (תשמ"ח); פרידמן, הסידורים, לעיל ה"ש 10, בעמ' 117, הערה 104, והספרות שצוינה שם. כמו שלמדתי מפרופ' שולמית אליצור מחבר הפיוט אינו ידוע.

51 ראו לעיל, הערה 47, על אודות סימנים שבנוסח הקיום לכתובה בצור.

52 הכינוי החבור ייה לנסתרת (במקום ייה) מצוי בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל ובמקורות אחרים של הארמית הארץ-ישראלית (וכן בארמית בבליית). לכתוב זה ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 61-64; מרדכי עקיבא פרידמן "על מוקדם ומאוחר בלשון בספרות חז"ל" סידרא א, 59, 67 (תשמ"ה); מרדכי עקיבא פרידמן "פרט ועוללות – לקט

המעתיק החליף רבות מן הצורות הללו לצורות המוכרות לו, אל"ף בסוף שם עצם ליידוע, כרגיל בארמית בבליית, ו-יה לכינוי חבור לנסתרת. אלא שבמקומות מסוימים הוא תיקן תיקון יתר ושיבש את העניין. כך, למשל, בדף 44, ע"ב שורה 18, התיבות "בעסקא" ו"בפרקא" בוודאי משקפות תיקון יתר של "בעסקה" ו"בפרקה" (קרא: בעסקה, בפרקה). שם, שורה 11, "דהוא מדעתיה" > \*דהיא מדעתיה (=מדעתה).

את התוכן אפשר לסכם כך: כותרת (דף 44, ע"א, שורה 18), ציון הזמן והמקום (שורה 19-ע"ב, שורה 2), הצהרת החתן שהוא רוצה לשאת את הכלה מרצונו החופשי (שורות 2-5), לתת לה כסף כתובה של מאתיים או מאה זוז (שורות 5-8), ולזון ולפרנס אותה (שורות 8-10), הסכמת הכלה להינשא לחתן ולכבדו ולשרתו (שורות 10-13), מינוי מורשה ("אפוטרפוס") על ידי הכלה לייצג אותה בענייני הנישואין ובקבלת קידושיה (שורות 14-19), התחייבות החתן לתוספת כתובה הכוללת תשלום מוקדם ותשלום מאוחר (שורה 19-דף 45, ע"א, שורה 3), קביעה מתי תהיה האישה זכאית לגבות את המוהר המאוחר (שורות 4-9), הנדוניה (שורות 9-10), אישור הסכמת החתן והכלה לתוכן הכתובה (שורות 10-12), קניין (שורות 12-14), ותקפות הכתובה בכל בית דין (שורות 14-17).

[כ"י BL Or. 5554A.44, ע"א]

18. נסכה כתב<sup>53</sup>

19. בחד בשבא או בתרין או במעלי שבותא<sup>54</sup>

20. דהו<sup>55</sup> כך וכך בירח דפלוני<sup>56</sup> בשנת כך וכך

[ע"ב]

1. לבריתיה דעלמא במדינת פלוניתא די על

2. ימא מותבא<sup>57</sup> אנא פל בק<sup>58</sup> פל ואמר מדעתיה

3. ורעותיה<sup>59</sup> וטבותיה וצביוני נפשיה כד לא<sup>60</sup>

של הערות" תרביץ נה, 446, 447 והערה 7 (תשמ"ו), והמקורות והספרות שצוינה שם, ובהם מחקריו של אחי שמא יהודה פרידמן על כתיב זה בארמית בבליית.

53 = נוסח כתובה.

54 צ"ל: שובתא, ראו סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 620-621.

55 לכתיב "הו" במקום "הוא" בארמית ארץ-ישראלית, ראו סוקולוף, שם, בעמ' 156.

56 צ"ל: פלוני ובכתיב הארץ-ישראלי צ"ל "פלן" וכן להלן "פלנית".

57 צ"ל: מותבה.

58 זיהוי שתי האותיות האחרונות מסופק. אולי כתב "ביר" ותיקן ל"בן".

59 התי"ו השנייה תוקנה לה"א.

60 אפשר לקרוא בתיבה אחת "כרלא".

4. אניס למסב ית פלנית בתולת<sup>61</sup> או ארמלתא
5. או משבקתא בת פלנית ולמתן לה<sup>62</sup> במהרה
6. וכתובתה מאתיין זוזין או מאה זוזין הכמא
7. דמ'תיהיב לבתולתא או לבעולתא בנתהון
8. דישראל ובאחריותי אהו זנין <sup>63</sup>(!) ומפרניסים ומלבש
9. יתיה<sup>64</sup> כהלכת גוברין יהודאין דזאנין ומפרנסים
10. ומלבשין ית נשיהון בקושטא וצבאת
11. וקבלת עליה<sup>65</sup> עוד דהוא <sup>66</sup>(!) מדעתיה<sup>67</sup>
12. ורעותה וטבותה כד לא אניסא להיתנסבא
13. ליה ולמפלחא ולשמשא קדמוי ולמוקרא ליה כנימוס נשיא {דפלחין ומשמשין מוקרין ומיקרין ית בעליהון} ית בעליהון<sup>68</sup> ברכיו ובנקיו<sup>69</sup>
14. מנית הדה פ בן <sup>70</sup>(!) פ ל פ בן פל אפוטרפוס
15. דידיה<sup>71</sup> קדם תרין שהדין דחכמין יתיה<sup>72</sup>
16. לקבולי קידושיה<sup>73</sup> מידוי <sup>74</sup>(!) פלני בן פ ואלו
17. הין פל בן פל<sup>75</sup> ואתרעית בכל מה דהוא
18. עבד בעסקא <sup>76</sup>(!) דאיהי קאיימא בפרקא <sup>77</sup>(!)
19. וקיבל מניה קדושיה שטר פרנא
20. דעבד הדן פל בן פל חתנא להדה

61. אפשר שהאל"ף תוקנה מתי"ו.
62. כנראה תוקנה מן "ליה". כמו שנזכר לעיל, הסיומת ייה משמשת לכינוי הגוף לנסתרת.
63. צ"ל: אהוי זאין, זיין או כיו"ב.
64. = יתה.
65. = עלה.
66. צ"ל: דהיא.
67. = מדעתה.
68. צ"ל: דפלחן וכו' בעליהן.
69. מעין גרש בסוף השורה אולי לציין תוספת בשוליים. ראו בכיזור שלהלן.
70. צ"ל: בת.
71. = דידיה.
72. = יתה.
73. ייתכן שזו לשון יחיד (= קידושה, הקידוש שלה).
74. צ"ל: מידי, או (עם ההמשך): מידוי דפלן.
75. צ"ל: פל בן פל ופל בן פל.
76. צ"ל: בעסקה.
77. צ"ל: בפרקה.

[כ"י BL Or. 5554A.45, ע"א]

1. פֿלאַ (!)<sup>78</sup> פֿל בן (!)<sup>79</sup> פֿל במהר כך וכך דינארין מנהון
2. קדמונו כן וכך שלים יתהון לה ואשתיר עלוי
3. כך וכך דינרין מאחורין (!)<sup>80</sup> חוב שריר ובריר
4. כל זמן דאיהו בהדה כחיין וקיים בתלת
5. מלי סיפוקיה<sup>81</sup> לית ליה<sup>82</sup> למתפרע מנהון
6. שום מדי ואם ישנא יתה בלא עבירת<sup>83</sup>
7. פתגם ולא יקום במלי סיפוקא (!)<sup>84</sup> ישלם
8. יתהון לה ויפטרה בגיטא שילום מהרה
9. כך וכך דינרין ואלין מה דעלת מבית
10. אבהתה כך וכך ועל הדא דעתא אתנון
11. ואתרצון ביניהון תרין אפיא וקיבלון עליהון
12. תנאי בית הדין מראש ועד סוף וקנינא
13. מנהון במנא דכשר למקנינא (!)<sup>85</sup> [בזיה על
14. כל מה דכתיב ומפרש לעילא ו]קיים
15. שריר ובריר ומחזק ומהי[ן] בכל]
16. בית דין די יפוק ויתקרוי בין ...]
17. ובין בדיניהון דרבנן

## ביאור

דף 44 ע"א, שורה 19-ע"ב, שורה 2. זמן ומקום. תרגום: באחד בשבת או בשני או בערב שבת שהוא כך וכך בירח פלוני בשנת כך וכך לבריאת העולם במדינה (= בעיר) פלונית שעל הים מושבה. לסעיפים האלה בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל ראו פרידמן נישואין

- |    |                                  |
|----|----------------------------------|
| 78 | צ"ל: כלתא.                       |
| 79 | צ"ל: בת.                         |
| 80 | צ"ל: מאחורין.                    |
| 81 | = סיפוקה.                        |
| 82 | = לה.                            |
| 83 | אפשר שכתב: עבירת.                |
| 84 | צ"ל: סיפוקה.                     |
| 85 | צ"ל: למקניא (או למקני או למקנא). |

בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 98-107. על נישואין בערב שבת, ראו שם, בעמ' 99. המניין לבריאת העולם היה השכיח ביותר בתעודות האלה. ראו שם 104.

2-5. אנא פל' ביר פל' ואמר מדעתיה ורעותיה וטבותיה וצביוני נפשיה כד לא אניס למסב ית פלנית בתולתא או ארמלתא או משבכתא בת פלנית. תרגום: אני פלוני בן ר' פלוני ואמר מדעתו ורצונו וטובתו וחפץ נפשו, כאשר אינו אנוס, לשאת את פלונית הבתולה או האלמנה או הגרושה בת פלונית. הצהרה כזאת של החתן, בצירוף "אמר" ו"למסב" (אמר לשאת) ובהבעת רצונו החופשי, טיפוסי לכתובות הארץ-ישראליות. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 148-153, 131-147 (בסדר זה). ההצהרה באה בלשון מדבר או בלשון נסתר. כאן, "אנא [...] ואמר" [אני [...] ואמר], יש עירוב תחומים לא תקין, והיה צריך להיות מעין "אנא [...] אמרית" [אני [...] אמרת] או "איך) אתא [...] ואמר" (איך) בא [...] ואמר]. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 118-129, ובייחוד בעמ' 120. בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל ששרדו בגניזה אין שום מקרה שצוין שהכלה הייתה אלמנה. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 116-117.

5. בת פלנית. כתיבת שם אימה של הכלה במקום שם אביה לא נמצאה בשום כתובה. לנוכח הטעויות הרבות שבהעתקת הטופס מניח אני שהסופר שגה גם כאן.

5-8. ולמתן לה במהרה וכתובתה מאתיין וזוין או מאה זוין הכמא דמיתיהיב לבתולתא או לבעולתא בנתהון דישראל. תרגום: ולתת לה במהרה וכתובה שלה מאתיים זוז או מאה זוז כמו שניתן לכתולות או לבעולות בנות ישראל. ההתחייבות לתת את עיקר כסף הכתובה היא המשך ישיר של הצהרת החתן לשאת את האישה. הסכומים של מאתיים או מאה זוזים הם על פי מנהג ארץ ישראל, בניגוד לסכומים של עשרים וחמישה ושנים עשר זוזים וחצי במנהג ככל, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 244-257.

לביטוי "למתן" וכו' ראו פרידמן, שם, בעמ' 258 והערה 75. הנוסח כאן, "ולמתן לה במהרה וכתובתה" וכו' הוא זהה לנוסח בכתובה מצור, כ"י TS 12.760 (פרידמן, שם, ב, מספר 36, בעמ' 325). לצמד המילים "מהרה וכתובתה", ראו שם, א, בעמ' 242. הוא ידוע גם מכ"י PER H 18 (פרידמן, שם, ב, מספר 7), שורה 4 (שם: "ואנא יהיב לך מוהריך וכתובתך" וכו'), מדמשק, מכ"י TS AS 146.70 (פרידמן, שם, מספר 61), שורה 2 [מצור] ומכ"י ENA NS 3.22 (פרידמן, שם, מספר 64), שורה 3, אולי מצור. ייתכן שביטוי דומה נמצא כבר בכתובת בכתא ("וניהבנה לך במוהרך ובפתבתך", ראו פרידמן כתובת בכתא, לעיל ה"ש 11, בעמ' 64; דיין, גרינפלד, ירדני ולוין, לעיל ה"ש 36, בעמ' 126, 128, 133.

הביטוי "הכמא דמיתיהיב לבתולתא או לבעולתא בנתהון דישראל" לא נמצא כמות שהוא בכתובה אחרת. "הכמא דמיתיהיב", כמו שניתן, היא לשון סתמית ומעין פשרה בין

הנוסח הקובע שכתובת בתולה היא מדברי תורה לבין זה שקובע שהיא מדברי סופרים. ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 249-250.

8. ובאחריותי. תיבה זו לא נמצאה בכתובות אחרות. לא לגמרי ברור אם היא חותמת את הדברים שלפניה או פותחת את הדברים שאחריה. מצד אחד אפשר לומר שהיא נוספה להצהרתו של החתן שהוא ייתן לכלה את כסף הכתובה של מאה או מאתיים זוז, כדי להבהיר שהוא לא ייתן את הכספים בשעת הנישואין, כפי שאפשר להבין מניסוחן של כתובות אחרות,<sup>86</sup> אלא שהוא רק מקבל עליו את האחריות לתשלום בעתיד, והאישה תגבה את החוב אם תתגרש או תתאלמן. ואולם אם זאת הכוונה, ההתחייבות התוכפת לזון ולפרנס את האישה ("אהוי זאין" וכו') נמצאת נפתחת בלי וי"ו או כל מילת קישור בראשה. מצד שני אם נאמר שהתיבה "ובאחריותי" מוסבת על הכתוב להלן, ועניינה מעין "מקבל אני על עצמי (לזון ולפרנס)", התחביר ("ובאחריותי \*אהוי זאין") עדיין משונה. אינו מן הנמנע שחסר משהו או שקרתה תקלה אחרת בטקסט, וצריך עיון.

10-8. אהו זנין (!) ומפרנס ומלכש יתיה כהלכת גוברין יהודאין דזאנין ומפרנסים ומלכשין ית נשיהן בקושטא.<sup>87</sup> תרגום: אזון ואפרנס ואלכיש אותה כמשפט גברים יהודים שזנים ומפרנסים ומלבישים את נשותיהן באמונה. להתחייבות החתן לזון ולפרנס את אשתו ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 167-171, 176-177; ידין, גרינפלאד, ירדני ולוין, לעיל ה"ש 36, בעמ' 126, 133; בכתובה מאנטינאופוליס, לעיל ה"ש 41, בעמ' 21, 39-40.

13-10. וצבאת וקבלת עליה עוד דהוא (!) מדעתיה ורעותה וטבותה כד לא אניסא להינתסבא ליה ולמפלחא ולשמא קדמוי ולמוקרא ליה כנימוס נשיא (דפלחין ומשמשין מוקרין ומיקרין ית בעליהון) ית בעליהון בדכיו ובנקיו. תרגום: ורצתה וקיבלה על עצמה גם היא, מדעתה ורצונה וטובתה, כשאינה אנוסה, להינשא לו ולשרת ולשמש לפניו ולהוקיר אותו כמשפט הנשים המשרתות ומשמשות ומוקירות ומייקרות את בעליהן בטהרה ובנקיות. הסכמת הכלה להינשא לחתן ולשרתו ולכבדו אופיינית לכתובות לפי מנהג ארץ ישראל. ראו את הדיון על ההסכמה ועל הביטויים המופיעים בשורות אלה אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 179-188. השווה להלן בכתובה (מצורף 5 (74), כ"י ENA NS 77.354, שורה 5: "ורצת וצבאת להתנסבה ליה ולמוקר".

86 ראו פרידמן נישואין בא"י, א, לעיל ה"ש 1, בעמ' 257-267, ושם בעמ' 258, טענתי שהנוסח המצוי בכתובה זו ("ואמר ...) ולמתן" משמעו שהתשלום דחוי.

87 סוקולוף מילון א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 581, הערך "בקושטה", מביא את התיבה בכתובת בה"א (במקום 'בקושטא' באל"ף) כמילה משוחזרת, ואולם "בקושטה" שרדה בכתובה שבספרי מספר 1, שורה 6, ובמספר 6, שורה 5, ואין צורך אפוא בשחזור. אשר ליידוע בתיבה זו (ראו את התיבות על כך בספרי נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 71-72, הערה 92), יש להשוות 'מן קושטה' (סוקולוף, שם, בעמ' 347).



"עוד" משמעו "גם", ראו פרידמן, שם, בעמ' 84-85, ואת הערת שאול ליברמן, אצל פרידמן, שם, ב, בעמ' 514; סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 448. התיבה שלאחר (ו)עוד" בהוראה זו נפתחת לעיתים קרובות בתחילית ד-, שהיא מילית קישור סתמית. ראו, למשל, כ"י Bodl. MS. Heb. d. 65, fol. 26 ENA NS 3.24 + Bodl. MS. Heb. b. 3, fol. 28 + TS 12.128 (פרידמן, שם, ב, מספר 1, בעמ' 7), שורה 12 ("ועוד דיהב לה", וגם נתן לה), כ"י TS 24.35 (שם, ב, מספר 22, בעמ' 228), שורה 25 ("ו[ועוד דאעלת", וגם הכניסה), כ"י TS 12.760 (שם, ב, מספר 36, בעמ' 325), שורה 4, כנראה מצור, ושם בדיוק אותו ביטוי שבא כאן: "וצבת וקבלת עלה עוד דהיא" (ורצתה וקיבלה על עצמה גם היא, ושם היו"ד בתיבה "דהיא" ארוכה ונראית כווי"ו, כמו שהסופר העתיק אצלנו). וכך, למשל, בדל"ת אחריה, בירושלמי ברכות, ה, ה (יב, ע"ב 62 מהדורת האקדמיה ללשון העברית): "ועוד דהוא כהן" (סוקולוף, שם, תרגום: "and also, that he is a priest", ולדעתי עדיף: "but furthermore, he is a priest").

13-12. להיתנסבא ליה ולמפלחא ולשמשא קדמוי (להינשא לו ולשרת ולשמש לפניו). כבר צוין לעיל הדמיון בין הנוסח "תהוין אנתתי [...] ומשמשה יתי" שבפפירוס ידן 7, שטר המתנה ממדבר יהודה, לנוסח "למהבי (!) לי לאנתה [...] ולמשמשה יתי" שבכ"י TS 12.154 (פרידמן, שם, ב, מספר 14, בעמ' 167), שורה 5, מן הגניזה. תפקיד האישה כמשרתת את בעלה מצטרף לביטוי של "למהבי (!) לי לאנתה" (להיות לי לאישה) כחלק אינטגרלי של ברית הנישואין בעיני הבעל בכתובה ההיא, ומשתמע שכך הייתה הכוונה גם בשטר המתנה, כנזכר בדיון שלמעלה. הסכמת האישה "להיתנסבא ליה ולמפלחא ולשמשא קדמוי" (להינשא לו ולשרת ולשמש לפניו), כחדא מחתא, כמפורש בטופס הכתובה המתפרסם כאן, מחזקת גם מצד האישה את התפיסה הזאת של הנישואין.<sup>88</sup>

בביאור על התיבה "משמשה" בשטר המתנה הנזכרת אצל ידן, גרינפלד וירדני, לעיל, ה"ש 36, בעמ' 400, כתוב: "בספרות התלמודית הוא (השורש שמ"ש – מע"פ) מציין שירות של תלמידים את רבותיהם, אך אין הוא מציין שירות של אישה את בעלה". הסיפה של הדברים הללו שגויה.<sup>89</sup> לכתוב בפפירוס יש לציין דמיון מיוחד לירושלמי כתובות ט, ט (לג, ע"ג 1001 מהדורת האקדמיה ללשון העברית): "ולא עליה להביא ראייה שהיתה משמשתו עד שמת". הביטוי "משמשתו" שם – וכן בתוספתא מכות א, ו (מהדורת משה שמואל צוקרמנדל 438, ומקבילות): "והרי היא תחתיו ומשמשתו" ובבבלי, גיטין פא, ע"א: "אישה פלוני כהן כתב גט לאשתו ויושבת תחתיו ומשמשתו" – הוא ראייה לעצם הנישואין. לשירות האישה לבעלה בלשון שימוש ראו עוד אבות דרבי נתן נ"ב, פרק ג, ד"ה מנין (שעשה) [שעשתה] (מהדורת שניאור זלמן שכטר 12): "מנין שהיא מבשלת לו ומשמשתו (נדה); שם, הוספה ב לנו"א, פרק ט, ד"ה מה היה (מהדורת שניאור זלמן

88 ראו כבר פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 183.

89 והיא חסרה אצל ידן, גרינפלד, ירדני ולוין, לעיל ה"ש 36, בעמ' 107.

שכטר 164–165): "אשתו נוהגת בו כבוד [...] עומדת לפניו ומשמשתו"; בבלי, גיטין צ, ע"א: "בלבו לגרש ויושבת תחתיו ומשמשתו"; ספרא צו, מכילתא דמילואים, פר' א, ד"ה פרשה א: "לבת מלכים שנישאת כשהיא קטנה ופסקו עם אמה שתה' משמשתו עד שעה תלמוד" (על פי כ"י Bodl. MS Marshall Or. 24, דף 212א, ראו <https://tinyurl.com/y5dyrg43>); ספרא שמיני, פרשה א, ד"ה והיה היום: "מי שכעס על אשתו והוציאה, לאחר זמן ניתרצה לה מיד הגרה את מותניה וקישרה את כתפיה והיתה משמשתו יתיר מדאי". וראו בבלי, סנהדרין לט, ע"א: "לא יפה לאדם הראשון שנטלו ממנו צלע אחת ונתנו לו שפחה כמותי לשמשו".<sup>90</sup>

13. כנימוס נשיא (כמשפט הנשים). בדרך כלל בא כאן בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל הביטוי "כהלכת נשיא", אך בכ"י TS 12.548 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 4, בעמ' 62), שורה 15: "כנימוסי נשיא". ראו את הדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 186 (ושם צוין שהביטויים האלה עשויים על פי תרגום "כמשפט הבנות" בשמות כא 9). ביטוי זה בהסכמת הכלה להינשא ולשרת את בעלה מקביל לביטוי "כנימוס יהודאיין" בנוסח הצעת הנישואין של החתן בשתי כתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה (כ"י TS 16.123 [פרידמן, שם, ב, מספר 13, בעמ' 157], שורה 5; כ"י ENA NS 16.6 [פרידמן, שם, ב, מספר 34, בעמ' 317], שורה 5, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 165, ב, בעמ' 68). ואומנם בכתובה הנזכרת מאנטינואופוליס הצהיר החתן שהוא לוקח את האישה "כנימוס (כּוּל) בְּנַת יִשְׂרָאֵל".<sup>91</sup> ובשטר הנישואין הנזכר ממרשה משנת 176 לפנה"ס, החתן ביקש לקחת את האישה "כנומוס בנת [אדום]".<sup>92</sup>

**בדכיו ובנקיו** (בטהרה ובנקיות). ביטוי זה רגיל לכוא בסוף נוסחת התחייבויות הכלה בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה; ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 187–188. בכתובה מאנטינואופוליס, לעיל ה"ש 41: "בדכו ובקדושה"; ראו את הדיון על הנוסח שם אצל מרדכי עקיבא פרידמן "על יחס הכתובות הקראיות לכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה" תעודה טו 145, 148–151 (תשנ"ט). הביטוי הרגיל, "בדכיו ובנקיו", מופיע במקורות מסוגים אחרים לגמרי, כגון טקסט מאגי בכ"י TS K 1.74: "שבע מעלות אזדהר בגרמך ועבר יתהון בדכיו ובנקיו" (שבע מעלות היזהר ועשה אותן בטהרה ובנקיות). אולי יש בזה ראייה נגד פירושו של שמחה אסף ("ביטולה של כתובת בנין דכרין", הצופה י 18, 29, הערה 3 [תרפ"ו]), שהביטוי בכתובה הוא רמז

90 כביאור הנ"ל של ידיו, גרינפלד וירדני, לעיל ה"ש 36, בעמ' 400, כתבו המחברים שבמקום attend, התרגום בספר שלי, נישואין בא"י, א 185, ל"משמשה", "אולי עדיף התרגום serve", אבל במילה זו תרגמתי "פלחה" הבאה על יד "משמשה" בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל (אצלנו "ולמפלחא ולשמשא קדמוי"), ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 182.

91 ראו כתובה מאנטינואופוליס, לעיל ה"ש 41, בעמ' 21, ובעמ' 38, הצעתי לקרוא 'כל בית ישראל'.

92 ראו אשל וקלונר, אוסטרקון מרשה, לעיל ליד ה"ש 29, בעמ' 486, והדיון בעמ' 492–494.

לעניין הרחקת הנידה מעבודות הבית. ראו דיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, שם, ואצל מרדכי עקיבא פרידמן "הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניזת קהיר" (1990) Maimonidean Studies 2, 3-5.

14-19. מנית הדה פ בן (!) פ לפ בן פל אפוטרופוס ידידה קדם תרין שהדין דחכמין יתיה לקבולי קידושיה<sup>93</sup> מירוי (!) פלני בן פ ואלו הין פל בן פל (!) ואתרעית בכל מה דהוא עבד בעסקא (!) דאיהי קאימא בפרקא (!) וקיבל מניה קדושיה. תרגום: מינתה פלונית זו (בן) [בת] פלוני את פלוני בן פלוני אפוטרופוס שלה, בפני שני עדים המכירים אותה, לקבל את קידושה (קידושיה) מידי פלוני בן פלוני, ואלו הם: פלוני בן פלוני ופלוני בן פלוני. והייתה מרוצה בכול/והסכימה לכל מה שהוא עשה בעניינה, שהיא עומדת בפרקה, וקיבל ממנו (מן החתן) את קידושה (קידושיה).

מינוי מורשה ("אפוטרופוס") על ידי הכלה הבוגרת, לייצג אותה בקידושיה, אף אם לא הייתה יתומה, הוא אחד המאפיינים של הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה. ראו את הדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 216-232, ולהלן, כתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6, ע"א, שורות 2-4; כתובה 5 (74), כ"י TS NS 77.354, שורות 5-8. השימוש במונח "אפוטרופוס" (בכתיבים שונים) למורשה, שהוא טיפוסי לכתובות הללו, מצוי במקורות תלמודיים ובתורת-תלמודיים. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 219-220 ובהערה 6. בתעודות מדבר יהודה מציין המונח *ἐπίτροπος* את נציגה של האישה המבוגרת בפעולות משפטיות בתעודות היווניות דווקא. בתוספת הארמית למסמך יווני מופיע המונח ("אפטרפא") רק לממונה על יתומים. ראו Hannah M. Cotton, *The Guardian (ἐπίτροπος) of a Woman in the Documents from the Judaean Desert*, 118 *ZEITSCHRIFT FÜR PAPYROLOGIE UND EPIGRAPHIK* 267-273 (1977).

לביטוי להגעת הכלה לגיל הבגרות, כאן "דאיהי קאימא בפרקא (!)" (שהיא עומדת בפרקה), יש להשוות את הכתוב בכ"י NLI Heb. 577/4.98 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 2, בעמ' 39), שורה 13: "קמת על פירקה"; כ"י DK 1\* (שם, ב, מספר 10, בעמ' 123), ע"ב, שורה 6: "עמדה על פירקה"; כ"י TS 12.472 (שם, ב, מספר 32, בעמ' 310), שורה 5: "...!ה בפירקה" (ראו שם, א, בעמ' 222 והערה 13). מקומו של הביטוי הוא בראש הנוסחה, לפני עניין מינוי האפוטרופוס, כמו שיש בכתובות האחרות, ולא לקראת הסוף של נוסחה, כמו שיש כאן. גם פתיחת הביטוי ב"ד" ("דאיהי") חריגה. כבר הערתי לעיל, שבסוף שורה 13 יש סימן שאולי ציין השמטה ותוספת. אני משער שביטוי זה היה כתוב בשוליים בכתב היד שממנו העתיק המעתיק והוא הכניס את הביטוי שלא במקומו. הביטוי שייך בראש שורה 14 וכנראה חסרה בראשו המילה "ומיגו", כמו שיש בכ"י DK 1\* (פרידמן, שם, ב, מספר 10, בעמ' 123), ובכ"י ENA NS 8.15 (שם, ב, מספר 56, בעמ' 442, שורה 7, וראו שם, א, בעמ' 222), ובכתובה מגניזת דמשק (אשור,

כתובה, לעיל ה"ש 6), וכאן היה צ"ל אפוא: "ומיגו] דאיהי קאימא בפרקה מנית" (וכיוון) שהיא עומדת בפרקה, מינתה] וכו'. מניח אני ש"קידושיה" בשורות 16, 19, איננה צורת הריבוי, הקידושין שלה, אלא צורת היחיד, הקידוש שלה, בכתוב יה לכינוי הנסדרת כפי שצוין לעיל. ל"קידוש" (= קידושין), ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 192, הערה 1. "איהי" בשורה 18 היא ארמית בבליית, וראו להלן, דף 45 ע"א, שורה 5, "איהו". ייתכן שהשורות התוכפות הן המשך ישיר לנוסחה המתארת את מעשה האפוטרופוס, ראו את הביאור שלהלן.

19-דף 45, ע"א, שורה 1. שטר פרנא דעבד הרן פל בן פל חתנא להדה כלמא (!) פל בן (!) פל. תרגום: שטר כתובה שעשה פלוני בן פלוני החתן הזה לכלה הזאת פלונית בת פלוני. שורה ארמית זו, בהקדמת התיבה "הדין" (זה), באה בגב כתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל ומשמשת כתובת המסמנת את תוכן השטר. ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 88-90. "עבד" (עשה) משמעו כאן גרם לעשות, הזמין ושילם בעדו, ראו שם, א, בעמ' 89-90, ומרדכי עקיבא פרידמן "וכתב לו, עושה לו כתב" סיני פד קעז-קעט (תשל"ט). בטופס המתפרסם כאן אין השורה במקומה לכאורה. כאן היא ממשיכה את עניין קבלת הקידושין על ידי האפוטרופוס ואפשר לומר שמי שכתב אותה פה התכוון למנהג הרואה את מסירת הכתובה לכלה מעין קידושין בשטר. למנהג זה ראו להלן, בביאור לכתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6, שורות 5-7. כפי שכתוב בטופס במקום זה אפשר לומר שהמילים שלהלן "במהר כך וכך" הן המשך ישיר, מעין קידושין בכתובה שבה מוהר כך וכך. ראו בביאור שלהלן.

1-3. במהר כך וכך דינארין מנהון קדמונו כן וכך שלים יתהון לה ואשתייר עלוי כך וכך דינרין מאחורין (!) חוב שריר ובריר. תרגום: במוהר כך וכך דינרים, מהם המוקדם כך כך, ששילם אותם לה. ונשאר עליו חוב כך וכך דינרים מאחורים, חוב שריר וחזק. אלמלא השורה הקודמת ("שטר פרנא דעבד" וכו') אפשר היה לראות בשורה זו המשך ישיר לכתוב בשורה 19: "וקיבל מניה קדושיה – במהר כך וכך". ראו, למשל, כ"י TS 18 J 1.3 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 50, בעמ' 378), שורה 8: "וארוסים אילו על שם קידוש במוהר מאתים וחמשים". "קדמו" (שורה 2) הוראתה החלק הראשון של תוספת הכתובה, מוהר מוקדם. כנזכר לעיל, על חלוקת כסף הכתובה לשני תשלומים, המוקדם והמאוחר, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 271-285. לנוסח הטופס הזה השוו את נוסח הטופס בכ"י CUL Or. 1080 1.3 (פרידמן, שם, ב, מספר 8, בעמ' 100), ע"ב, שורה 15-ע"ג, שורה 1: "ובמהר כך וכך מנהון קדמונו כך וכך".<sup>94</sup> התיבה

94 ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 272; ב, בעמ' 100. סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 542, רושם את מילת הערך "קדמו" כמילה משוחזרת, ומצטט מן הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל את הביטויים "קדמות מהרה" ו"קדמותה" בלבד, אף על פי שהפניות אצלו כוללות את מספר 8 הנזכרת, ושם הצורה הבלתי מיודעת.

"מאחרין" (שורה 3) שגויה. ייתכן שבמקור שממנו הועתק היה כתוב "מאחרין", היא הצורה הנכונה לסביל בארמית ארץ-ישראלית. ראו, למשל, כ"י RNL Yevr. III B 635 (Antonin) (שם, ב, מספר 29, בעמ' 282, מן העיר צור), שורה 12: "חמש עשרה דינרין [...] מאחרין עלוי" וכו', להלן, כתובה 5 (74), כ"י ENA NS 77.354, שורה 11; סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 19. אולי רצה המעתיק לשוות לתיבה צורה עברית, "מאחרין", המוכרת לו (ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 273), אך הטיל את הווי"ו שלא במקומה. "בריר" (שורה 3) = חזק, ראו פרידמן, שם, ב, בעמ' 19, 306-308; מרדכי עקיבא פרידמן ריבוי נשים בישראל – מקורות חדשים מגניזת קהיר 87, הערה 19 (תשמ"ו); סוקולוף, שם, בעמ' 101.

9-4. כל זמן דאיהו בהדה בחיין וקיים בתלת מלי סיפוקיה לית ליה למתפרע מנהון שום מדי ואם ישנא יתה בלא עבידת פתגם ולא יקום במלי סיפוקא (!) ישלם יתהון לה ויפטרנה בגיטא שילום מהרה כך וכך דינרין. תרגום: כל זמן שהוא עימה בחיים ומקיים את שלושת צרכיה, אין לה זכות להיפרע מהם שום דבר. ואם ישנא אותה בלי עשיית דבר, ולא יקיים את שלושת צרכיה, ישלם אותם לה ויגרש אותה בגט – יתרת המוהר/המוהר שלה כך וכך דינרין.

השורות הללו עניינן מתי זכאית האישה לגבות את המאוחר (כסף כתובתה). המשפט "כל זמן דאיהו ... לית ליה (=לה)" וכו', בשינויים מסוימים, בא לאחר ציון המוהר המאוחר בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל רבות. הסדר בדרך כלל הפוך, "לית לה [...] כל זמן דהוא" (ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 341, וכתבי היד שסומנו שם, הערה 88, ורובם מצור). הסדר כמו לפנינו בכ"י TS AS 146.83 (פרידמן, שם, ב, מספר 60, בעמ' 459), שורה 7: "חוב שריר ובריר כל זמן ד[...]". (גם כתובה זו כנראה מצור, 1089-1099).

דאיהו בהדה בחיין. בכ"י TS 16.71 (פרידמן, שם, ב, מספר 21, בעמ' 220), שורה 23: "דאיהי בהדה (=בהדיה) בחיין תחות רשותה" (שהיא עימו בחיים תחת רשותו), ויש שם כפל לשון. "איהו" (ראו לעיל, דף 44, ע"ב, שורה 18, "איהי") ו"בהדה" הן ארמית בבליית, ראו סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 67.<sup>95</sup>

וקיים בתלת מלי סיפוקיה (שורות 4-5). יש לקרוא וקיים (= וקאים), צורת בינוני פועל של קל. "קום ב", טיפל ב- וכיוצא בה, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 342, הערה 93, והספרות שצוינה שם; סוקולוף, שם, בעמ' 548. "תלת מלי סיפוקיה" (שלושת צרכיה), מילולית שלושת הדברים שיש לספק לה, והכוונה לשאר, כסות ועונה (שמות כא 10), ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 343-344. ספק בעיניי אם הביטוי

95 ייתכן שהנוסח בכ"י TS 16.71 (פרידמן, שם, ב, מספר 21, בעמ' 220), שורה 23: "דאיהי בהדה (=בהדיה) בחיין תחות רשות", הוא פרי עיבוד של נוסח ארץ-ישראלי \*דהיא בחיין תחות רשותה", בהוספת המילים "דאיהי בהדה" שבארמית בבליית.

הוא ממש ארמית ארץ-ישראלית, כהנחתו של סוקולוף, שם, בעמ' 420-421, אם הוא (שאיילה מן) ארמית בבליית; ראו בבלי, יבמות סה, ע"א: "והוא דאיפשר ליה למיקם כסיפוקיה", והוא שיכול לספק את צורכיהן (וראו MICHAEL SOKOLOF, A DICTIONARY OF JEWISH BABYLONIAN ARAMAIC OF THE TALMUDIC AND GEONIC PERIODS 807 (2002) (להלן: סוקולוף ארמית בבליית).

"לית לה" (שורה 5). בכתובות אחרות "לית לה רשו" (אין לה רשות), ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 341. <sup>96</sup> במקום "למתפרע", בכתובות האחרות שצוינו שם "למתבוע": כ"י NLI 577.4/98 (שם, ב, מספר 2, בעמ' 40) שורה 19; כ"י ENA 4101.36 (שם, בעמ' 133, מספר 11), שורה 17; כ"י TS NS 99.45 (שם, מספר 20, בעמ' 214), שורה 9; כ"י TS 16.136 (שם, מספר 35, בעמ' 321), שורה 7. אפשר שלפנינו מסורת של נוסח אחר או שהמקור שממנו העתיק הסופר לא היה כתוב בבירור והוא טעה בהעתקה. האפשרות השנייה סבירה יותר לדעתי. סופרים שלא היו רגילים לצורת המקור של קל של ארמית ארץ-ישראלית בווי"ו, שיוו לתיבה זו צורה בבליית בהשמטת האות הזאת וכתבו "למתבע" (כך בכ"י RNL Yevr. III B [Antonin] 635 (שם, מספר 29, בעמ' 282), שורה 12; כ"י RNL Yevr. III B (Antonin) 164 (שם, מספר 38, בעמ' 333), שורה 2; כ"י TS 12.119 (שם, מספר 56, בעמ' 442), שורה 10). "מדי" (שורה 6) היא ארמית בבליית. תיבה זו (בדרך כלל בכתוב מלא, מידי) חדרה לכתובות לפי מנהג ארץ ישראל גם במקום אחר, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 342, הערה 93; סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 331.

המשפט "ואם ישנא יתה בלא עבידת פתגם" (ואם ישנא אותה בלי עשיית דבר) וכו' (שורות 6-7) הוא שריד מעובד של תנאי הגירושין הכפול, אם הוא ישנא אותה ואם היא תשנא אותו (ראו לעיל, כ"י RNL Yevr. III B [Antonin] 1063, שורות 3-5). המשפט נמצא עד כה בשלוש כתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל. בשתיים מהן הסדר הוא כלפנינו: רישום כסף הכתובה וחלוקתו למוהר מוקדם ומוהר מאוחר, הנוסחה שלא תוכל האישה לתבוע את המאוחר אם בעלה מספק את שלושת צרכיה, ומשפט זה, "ואם ישנא יתה בלא עבידת פתגם" וכו'. במיקום זה נמצא המשפט מסייג את הנוסחה שלפניו. ממנו נלמד שאף על פי שבעלה לא סיפק לה שאר, כסות או עונה, לא הייתה האישה רשאית לתבוע את תשלום המוהר המאוחר, אם היא עברה "עבידת פתגם". כך בכ"י PER H 1 (+) כ"י ENA 4101.36 (פרידמן, שם, ב, מספר 11, בעמ' 133; צור 1079), שורות 18-19; כ"י TS AS 146.83 (שם, ב, מספר 60, בעמ' 459), שורה 8 (שם שרדו רק מילים אחדות מן התנאי). ייתכן ששלוש המילים "בלא עבידת

96 לביטוי "אית ליה" (הוא יכול) ראו סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 29. (לביטוי "ליס לה אן", אין לו זכות, אינו ראשי, אינו יכול ל-, בערבית-יהודית, ראו פרידמן מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים 454 (תשע"ו) (להלן: פרידמן מילון).

פתגם" הן תוספת הבהרה משנית. בכ"י 637 [Antonin] RNL Yevr. III B (שם, ב, מספר 30, בעמ' 296), ע"ב, שורה 6-7, המשפט "ואם ישנאה בלא עבדת פתגם" וכו' בא בסוף רישום הנדוניה. "עבדת פתגם" הוא תרגום של "ערות דבר" בדברים כד 1, ראו את הדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 344, ולהלן בביאור לכתובה 8 (77), כ"י TS AS 147.280, שורות 10-11. שתי המילים "ויפטרה בגיטא" (ויגרש אותה בגט, שורה 8) קבועות במשפט הנזכר במקומות שונים בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל. בכ"י ENA 1 PER H 1 + 4101.36 (פרידמן, שם, ב, מספר 11, בעמ' 133), שורות 19-20: "ולא יקום בתלת מילי סיפוקה ישלם יתהון לה שילום מהרה תריסר דינרין ויפטרה בגיטא". בכ"י 637 [Antonin] RNL Yevr. III B (פרידמן, שם, מספר 30, ב, בעמ' 296), ע"ב, שורה 7: "ולא יקום ליה בכל מדי סיפוקה יתחייב במהרה ויפטרה בגיטא שילום מהרה עשרה דינרין". בכ"י TS AS 146.83 (פרידמן, שם, ב, מספר 60, בעמ' 459), שורה 8 הקטועה: "...ויפטרה בגיטא שילום מהרה תלתין", כמו לפנינו. סדר המילים במספר 11 נוח יותר ואולם ייתכן שנדידת המילים "ויפטרה בגיטא" מצביעה על כך שהן תוספת מאוחרת לנוסח המקורי. על "שילום", היינו יתרה, שארית, השלמה ועל "שילום מוהר" וביטויים אחרים בארמית ארץ-ישראלית ובעברית ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 87. כפי שמוכח מן המובאות שם "שילום מהרה" הוא המוהר המאוחר. ל"שילום" בלי מוהר ראו גם, למשל, "שילום אלשבעה" (תשלום הקרובה) (שבעתא).<sup>97</sup>

9-10. ואלין מה דעלת מבית אבהתה כך וכך. תרגום: ואלה הם מה שהכניסה מבית הוריה כך וכך. נוסח השורה הזאת מקובל, בשינויים קלים, בכתובות רבות לפי מנהג ארץ ישראל. הריבוי "ואלין" מוסב על כלי הנדוניה. לתיבה "דעלת" (>דאעלת) (שהכניסה) ראו את הדוגמאות מכתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל והדיון אצל פרידמן, שם, ב, בעמ' 58; וראו מיכאל סוקולוף "הערות למילון של הארמית-הגלילית" מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר 166, 171 (גד בן-עמי צרפתי, פנחס ארצי, חיים יונה גרינפלד ומנחם צבי קדרי עורכים, תש"ס). הביטוי "מבית אבהתה" בא בפסקה זו בכתובות רבות לפי מנהג ארץ ישראל, ראו פרידמן, שם, א, בעמ'

97 ראו עזרא פליישר "לוח מועדי השנה כפיט לר' אלעזר בירבי קיליר" תרביץ נב (ב) 223, 227 (תשמ"ג). לדוגמה נוספת של 'שלום' (= שלום), 'שהיום שלום חדש לפטירתו', ראו מרדכי עקיבא פרידמן "זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים – בקשה לפנות לסולטאן" פעמים 78, 128, 130 הערה 5 (תשנ"ט). סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 631, תרגם את הערך שילום payment וזאת על פי הביטוי "שילום מהרה" שבכתובות לפי מנהג ארץ ישראל, שהוא מתרגם payment of the mohar. תרגום זה אינו נראה לי, ואין שם התייחסות למילים הבאות לפני הביטוי ואחריו ולא לדיון הנזכר שאצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1. ואולם בעמ' 320, ציטט סוקולוף את חמש המילים האחרונות של הביטוי "יהיו משלם לה שילום מהרה מראש ועד סוף" שבכ"י 637 (Antonin) RNL Yevr. III B (פרידמן, שם, ב, מספר 30, ב, בעמ' 292), ע"א, שורה 4, ותרגם אל נכון the balance of the mohar (ואפשר גם: her mohar).

308. שם תרגמתי "אבהתה" her fathers, אבל עדיף: הוריה, אביה ואימה, כמו שתרגם סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 2, בערך "אב", ולא כמו שתרגם שם 75, ערך "בית אב". בספרי, שם, א, בעמ' 308, הערה 75, ציינתי לתוספתא, כתובות יב, א (מהדורת ליברמן 95): "כתובתה אצל אביה". על פי הרווח של החסר ושרידים מעטים מן הכתוב בכ"י TS E 2.141, דף ז, נדמה לי שהיה כתוב שם: "כתובתה אצל אבותיה".

10-12. ועל הדא דעתא אתנון ואתרצון ביניהון תרין אפיא וקיבלון עליהון תנאי בית הדין מראש ועד סוף. תרגום: ועל דעת כך התנו והסכימו ביניהם שני הצדדים וקיבלו עליהם תנאי בית דין מראש ועד סוף. לרישה, הסכמת שני הצדדים ("תרין אפיא"), ראו את הדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 468, ולהלן, כתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6, ע"ב, שורה 7 (שם: "תרתי אופייא"). לסיפה, קבלת תנאי בית הדין, ראו פרידמן, שם, בעמ' 463. בכמה כתובות מצטרפות הרישה והסיפה כמו בכתב היד המתפרסם כאן, ואולי הקרובה ביותר היא כ"י TS 16.375 (שם, ב, מספר 46, בעמ' 365, כנראה מצור), שורה 2. למילה "אפיא" (אופייא) במשמעות הצדדים להסכם, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 84; סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 47. בכמה כתובות לפי מנהג ארץ ישראל מתחלף בניין אתפעל של 'רצה' בביטוי זה ('ואתרצון') בבניין קל ומשמעות המילה גם בבניין אתפעל היא 'הסכים' (ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 86 (87-), שלא כדברי סוקולוף, שם, בעמ' 608, שהבין שמשמעותה התפייס.

12-14. וקנינא מנהון במנא דכשר למקנינא (!) ובויה על כל מה דכתיב ומפרש לעילא. תרגום: וקנינו מהם בכלי שכשר לקנות בו על כל מה שכתוב ומפרש לעיל. כפי שנזכר כבר לעיל כתיבת הקניין (קניין סודר) בכתובה היא על פי מסורת בבל. עשיית הקניין עם החתן ועם הכלה, כמו שכתוב כאן, הייתה מקובלת בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 467.

14-17. וזקיים שריר ובריר ומחזק ומהימן [...] ובין בדיניהון דרבנן. לנוסחה על תקפות השטר בכל בית דין ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 472-479, והשוו לעיל בביאור לכתובה הקודמת. המילים שבראש נוסחה זו כולן מילים נדרפות ועניינן תקף וקיים. לתיבה "בריר" ראו לעיל, בביאור לדף 45, ע"א, שורה 3. "מחזק", ראו מה שכתבתי בספרי שם, א, בעמ' 473, הערה 89 (שם הבאתי בצורה העברית, המופיעה בכמה תעודות "מחזק" או "מוחזק"), וכך לדעתי צריך להיות אצל סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 198, שרמז לביטוי בכתובות הללו ותרגם strengthened. בספרי שם, א, בעמ' 472 ועוד תרגמתי 'מהימן' trustworthy, נאמן, ואולם חרף הזיקה בין זה לזה נדמה שיש לומר שגם זו לשון קיום, וראו שאול ליברמן תוספתא כפשוטה כרך א 295, בביאור לשורה 14, ד"ה "אלא אביו שאומן אחריו", בנוגע ל"אימן" ו"האמין".



3 (72). כתובה לנישואי כלה רבנית וחתן קראי וכו תנאי 'אן ישנא'  
 כנראה צור, לפני שנת 1037

כ"י ENA 2747.6

חומר הכתובה: נייר; מידותיו: 13 X 9.5 ס"מ לערך.

הכתובה המתפרסמת כאן נכתבה בידי הסופר והחכם יוסף הכהן בר יעקב. אומנם חתימתו לא שרדה אבל כתבו מוכר והזיהוי ברור למדי. על פי זיהוי זה, ועל פי שמותיהם של כמה מן העדים, אפשר לקבוע כמעט בוודאות שהכתובה נכתבה בעיר צור לפני שנת 1037, כפי שיפורט להלן. הטקסט כתוב בשני הצדדים של הנייר, ומסתבר שאין זו הכתובה המקורית שהחתן מסר לכלה, אלא העתק שאולי נשאר בבית הדין. עם זאת, העדים חתמו בידיהם. המנהג להפקיד עותק של הכתובה בבית הדין בחתימותיהם של העדים ידוע, למשל, מכתובות שנכתבו בבית הכנסת הבלבי בדמשק בשנת 933 וששרדו בגניזה.<sup>98</sup> ראשו של הקטע חסר וכן חסרים סופי השורות בע"א וראשי השורות בע"ב.

זו היא כתובת אירוסין והנוסח שלה הוא במובהק לפי מנהג ארץ ישראל. הטקסט נפתח בהסכמת הכלה, ששמה מלכה, לנישואין (ע"א, שורה 1), ומכאן שחסרות אך שורות אחדות מראש הכתובה, ובהן ציון התאריך והמקום והצעת הקידושין של החתן, ששמו, כמפורש בהמשך, חלפון. את תוכן שאר הכתובה אפשר לסכם כך: מינוי מורשה שמייצג את הכלה (שורות 2-4), תיאור ביצוע הקידושין, לרבות שתיית 'כוס קידושין' (שורות 5-7), סכומי כסף הכתובה (המוהר) (שורות 7-8), קביעת זמן הנישואין והתחייבות החתן לשלם מזונות לכלה מאותו זמן – ומכאן שזו כתובת אירוסין (שורות 9-10), אפשרות הגירושין (לפני הנישואין) והתוצאות הכספיות לכך (שורות 11-15), הנדוניה שתביא הכלה עימה (שורות 16-19), החזרת חצי הנדוניה למשפחתה אם תמות הכלה בלי ילדים (ע"ב, שורות 1-3), התחייבויות הדדיות בשל נישואי התערובת הרבניים-הקראיים (שורות 4-6), הסכמת הצדדים לתוכן הכתובה, קניין וברכת סיום (שורות 7-9), וחתימות העדים (שורות 9-16).

כתובה זו נכתבה ל'נישואי תערובת' רבניים-קראיים, כפי שצוין כבר לעיל. הראיה לכך היא שלוש השורות הקטועות (ע"ב, שורות 4-6), שעניינן התחייבויותיהם של החתן והכלה שלא לפגוע זה בזה בחילול ההלכה הרבנית או הקראית, כמקובל בנישואין כאלה, וכמפורש כאן, ע"ב, שורה 4, בשלוש המילים: "במועדי הרבנים וברתיהם". בע"ב, שורה 5, מתחיל תנאי שחל על הכלה ומסתבר אפוא שהתנאי שבשורה 4, שבו מופיעות שלוש

98 ראו כ"י TS 16.181, כ"י TS AS 146.66 וכ"י TS NS 320.108 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספרים 53-55, בעמ' 396-440).

המילים הנזכרות, הוא תנאי שחל דווקא על החתן. יש להניח שעניינו של התנאי הוא שהחתן לא יפגע בכלה בחילול "מועדי הרבניים ודתיים" וכיוצא בזה.<sup>99</sup>

כמו ברוב הכתובות לנישואי תערובת רבניים-קראיים, ששרדו בגניזה, יש לומר שגם במקרה זה הכלה הייתה הרבנית והחתן הקראי ואולם עניין זה מחייב הבהרה. לפני שנים הערתי שעל פי קטעי הגניזה ברור שבמקרה של נישואי תערובת רבניים-קראיים היה מקובל לכתוב את הכתובה לפי מנהגה של הכלה, והרי כתובה זו היא רבנית בנוסחה. גם הערתי שהכתובה היחידה הידועה לי מן הגניזה שסוטה מן הכלל הזו היא כתובתם של הנשיא הרבני ר' דוד בן דניאל וכלתו הקראית, כי הכתובה ההיא נכתבה לפי מנהג הרבניים, והצעתי הסבר לסטייה זו על פי זהותו של החתן ר' דוד דווקא.<sup>100</sup>

99 בכתובה של כלה קראית וחתן רבני, שנכתבה לפי מנהג הקראים, אחרי התחייבות שלו ושלה שלא יחלל כל אחד את מועדי האחר והלכות אחרות של עדתו, כתוב נוסח קבוע של הכתובות הקראיות: "וינהגו על מנהג בני מקרא השומרים את המועדים המקודשים על ראיית הירח" וכו', ואין הדברים דומים לקטע הנדון כאן. דוגמה של הנוסח בכ"י Bodl. MS. Heb. a. 3, fol. 42, ראו פרידמן **ריבוי נשים**, לעיל, ליד ה"ש 96, בעמ' 66-68; אולשובי-שלנגר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 470-478.

100 ראו פרידמן **נישואין בא"י**, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 290; פרידמן, **ריבוי נשים**, לעיל, ליד ה"ש 96, בעמ' 68; מרדכי עקיבא פרידמן "מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם" **קתדרה** 40, 68 (תשמ"ו). הכתובה של הנשיא דוד בן דניאל היא בכ"י TS 24.1, שיצא לאור על ידי S. Schechter, *Geniza Specimens: A Marriage Settlement*, 13 *The Jewish Quarterly Review* 218-221 (1901).

בספרי **נישואין בא"י**, שם, שיערתי שהיו רגילים לכתוב את הכתובה לפי מנהג הכלה מפני שמשפחתה שילמה את שכר הסופר, וזאת בניגוד להלכה שבמשנה בבא בתרא י, ד ("והחתן נותן שכר"), וכן שיערתי שאולי הקפיד ר' דוד הנשיא לשלם לסופר על פי הכתוב בתלמוד הבבלי בבא בתרא קסח, ע"א שהחתן נותן שכר "אפילו צורבא מרבנן". (שהחתן היה נותן את שכר הסופר ראו גם תוספתא בבא קמא ז, ד [מהדורת ליברמן 29]: "הוא מביא את הבלר" וכו', אבל גם משם עולה שלפעמים משפחת הכלה שילמה [קילקלה היא מביאה הכל'"]. על ברייתא זו ראו פרידמן, כיר יד, לעיל ה"ש 47, בעמ' 174-175). רוטסו, לעיל ה"ש 7, בעמ' 335-336 אמרה ששכטר הסביר את הסטייה שבכתובת ר' דוד בהתחשבות במעמדו הרם של החתן, ואולם לא ראיתי שום התייחסות של שכטר לעניין זה. רוטסו עצמה שיערה שאולי דוד הנשיא רצה להשתמש בנוסח הרבני הארץ-ישראלי, כדי להפגין את נאמנותו למסורת ההלכתית של ארץ ישראל דווקא ולא של בבל. אפשר שרוטסו תיארה כך את נוסח הכתובה על פי הכתוב שם בשורה 12, שהתנאי להחזרת חצי הגדוניה למשפחת הכלה אם תמות בלי ילדים, הוא "כמנהגא דבני (כצ"ל) ארץ ישראל". אבל תנאי זה הוא תוספת זרה בנוסח הכתובה שהוא מנוסח כולו לפי מנהג בבל ולא לפי מנהג ארץ ישראל. ראו פרידמן **נישואין בא"י**, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 413-414; ומרדכי עקיבא פרידמן "על יחס הכתובות הקראיות לכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה" **תעודה** טו 145, 153 (תשנ"ט).

בשעה שכתבתי את הדברים ההם טרם נתתי את דעתי על הערה שכתב גויטיין על אודות קטע אחד (כ"י TS 8.223) העוסק בנישואי תערובת רבניים-קראיים, ולדבריו הכלה הייתה קראית והחתן היה רבני. בצד אחד של הקטע הוא שרד חלק קטן מן הכתובה ובו כמה מילים משלוש שורות של טקסט, ושתיים מהן מן התנאים המיוחדים לנישואי התערובת: "שלא הוא משחיטת הרבנים או הכריחה על אכילת [ש]... על עצמה שלא תחלל עליו את מועדיו ושתש[ש] [ש]...". בצד השני שרד חלק מהסכם לנישואין השניים של אותם איש ואישה אחרי שהתגרשו. שני הצדדים נכתבו על פי מנהג הרבניים על ידי סופר בית הדין חלפון הלוי ביר' מנשה (שרדו תעודות שכתב בין השנים 1100-1138). לדברי גויטיין אפוא גם זו דוגמה של כתובה לנישואי תערובת שנכתבה לפי מנהג החתן (הרבני) דווקא. אלא שההערה הנזכרת של גויטיין על הזהות העדתית של החתן ושל הכלה נכתבה דרך אגב והוא לא נימק אותה. ואומנם בתיאור הקטע שבכרטיס שלו ציין גויטיין שאלה היו נישואי תערובת רבניים-קראיים אך לא זיהה את ההשתייכות העדתית של החתן ושל הכלה (וייתכן שההערה שבספרו נכתבה בהיסח הדעת).<sup>101</sup>

במחקרה על הכתובות הקראיות מן הגניזה ציינה גם אולשובי-שלנגר שהקטע הנזכר הוא שריד מכתובה של כלה קראית וחתן רבני, כשיטתו של גויטיין בהערתו הנזכרת, והוסיפה הסבר. לדבריה המילים "שלא הוא משחיטת הרבנים" וכו' שרדו מהתחייבותו של החתן הרבני לאכול (או להאכיל את אשתו?) רק בשר משחיטת הקראים.<sup>102</sup> פירוש זה נראה לי דחוק ואי אפשר להלום אותו עם הלשון "או הכריחה על אכילת" וכו'. המילים ששרדו בשורה זאת באות בלי ספק בסופה של התחייבות של החתן שלא להביא אל ביתו בשר משחיטת הקראים (=שלא משחיטת הרבנים)<sup>103</sup> ושלא להכריח את אשתו לאכול (משחיטת הקראים/בשר וחלב?). לאחר מכן נכתבה מהי הסנקציה שתחול על

101 גויטיין, לעיל ה"ש 7, ג, בעמ' 392, מספר 16, ושם התייחס בפירושו רק להסכם לנישואין השניים שבע"ב. מספר הכרטיס הנרמז ב'מעברת הגניזה' שבעיזבוננו של גויטיין הוא 100356. גם גרשון וייס העיר שהחתן היה רבני והכלה "כנראה קראית". ראו GERSHON WEISS, LEGAL DOCUMENTS WRITTEN BY THE COURT CLERK HALFON BEN MANASSE 1:123 (Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania, 1970).

102 אולשובי-שלנגר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 253. שם, בעמ' 252, הערה 31, ציינה בין הדוגמאות לנישואי תערובת בין חתן רבני וכלה קראית את TS Misc. 35.13, שיצא לאור אצל JACOB 2 שם מפורש שהכלה הייתה הרבנית (והעיר על כך אל נכון מאן, שם, בעמ' 159), והחתן התחייב "שלא אחלל עליה מועדי יי אשר הרבנים מחזיקים בהם", וכן צוין שם שהחתן קידש את הכלה "בכתובת הרבנים" ומכאן שגם במקרה ההוא נכתבה הכתובה לפי עדת הכלה.

103 ראו למשל, אולשובי-שלנגר, שם, בעמ' 253, מובאה מכתובה אחרת: "וכי לא יביא אל ביתו וכו'".

החתן אם יעשה את הדברים ההם. אין ספק אפוא שגם במקרה הזה החתן היה הקראי והכלה הרבנית, מצב התואם גם את נוסח הכתובה ההיא.<sup>104</sup>

הכתובה המתפרסמת כאן נכתבה ככל הנראה בכתבו של ר' יוסף הכהן בר יעקב, 'החבר' הרבני מראשי קהילת צור, כפי שצוין כבר לעיל. אולשובי-שלנגר ורוסטו הצביעו על קשריו ההדוקים עם קראים, כמתועד במסמכים שכתב. מסתבר שלקראים שבצור לא היה בית דין משלהם. בין המסמכים שר' יוסף כתב היו שטרות שנכתבו במיוחד לשימושם של קראים, כגון שטר מינוי שליח ("פקיד") של נערה קראית, שטר שבו ייפתה את כוח אביה בפסטאט לקדש אותה לחתן שימצא לה. לדבריהן של אולשובי-שלנגר ורוסטו זה שטר קראי ממש, וכראיה לכך ציינה רוסטו את לשונו העברית והכתב הקליגרפי. לדעתי, קשה להוכיח את הטיב העדתי של השטר מן הלשון והכתב. לטענתן, יש לומר שבכתובה רבנית מצור שכתב ר' יוסף בשנת 1023, הוא שאל את הנוסח הייחודי "וקידשה קידושין גמורין בכסף ובשטר וב[ב]יאה" מן הכתובות הקראיות, שבהן אומר החתן שקידש את האישה "במהרה בכתב ובביאה" (בשינויים קלים). שחזור זה רחוק בעיניי כיוון שהנוסח שבכתובה הרבנית ההיא לקוחה כמובן מן המשנה, קידושין א, א, ופשוט יותר להניח שכתובתו הייתה מסורת רבנית גרידא ולא נוסח קראי שהסופר עיבד על פי לשון המשנה. לא זוהו שטרות בכתבו של ר' יוסף שתואמים דווקא את ההלכה או המנהג הקראיים. מניח אני שלכתובת שטרות כאלה מצאו הקראים שבצור פתרון אחר, משלהם.<sup>105</sup>

1. ] הדין<sup>106</sup> חלפון וצבת למתנסב ... [
2. ] ומננית לה ית מ נעמן [...].
3. ] על הציאה ועל קבלת קידושין ... [

104 ההסכם בכ"י TS 8.223, ע"ב, נדפס אצל אמיר אשור שידוכין ואירוסין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית, 270–271 (חיבור לקראת תואר ד"ר, אוניברסיטת תל-אביב, 2006, להלן: אשור, שידוכין ואירוסין) ושם ציין אל נכון שהכלה הייתה רבנית.

105 על ר' יוסף הכהן בן יעקב ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 35; אולשובי-שלנגר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 318; רוסטו, לעיל ה"ש 7, בעמ' 434, במפתח. שטר הפקידות הוא כ"י TS AS 153.12 + TS 13 J 25.20 (החלק העליון זוהה אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 318, הערה 5). לדברי אולשובי-שלנגר, שם, ורוסטו, שם, בעמ' 274, זהו שטר קראי ממש. אשר לנוסח בשטר שאומנם חורג מן המסורת הרבנית, יש לציין לכתוב שם: "ומעת שיפלו קידושי לידו הרי אני מקודשת לאותו האיש אשר יקדשני ונשואה אני לו" וכו', כי על פי ההלכה הרבנית אין קבלת קידושין עושה 'נישואין'. רוסטו תוהה שם מדוע לא סידר אבי הכלה את כתיבת השטר בקהיר, ואולם היה צורך לכתוב את שטר השליחות במקומה של הכלה הממנה שליח, כמובן, וההערה אינה במקומה. הנוסח הנזכר "בכסף ובשטר וב[ב]יאה" מצוי בכ"י NLI Heb. 577/4.98 (פרידמן, שם, ב, מספר 2, בעמ' 40) שורה 17. ראו את הדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 203–204; אולשובי-שלנגר, שם, בעמ' 183–184; רוסטו, שם, בעמ' 273–274.

106 אפשר לראות את קצות רגליהן של כמה אותיות מן השורה הקודמת, הקרועה.

4. [ דחכמין יתה מוהוב כהנא פֿר [...] ]
5. [ .ן ושלם ליה בשעתה תלפון [...] ]
6. [ אקידש בהון ית הדה מלכה בת [מר]א [...] ]
7. [ דאשקיי יתה כסא דקידושין ואתנון בניהון [...] ]
8. דינרין עינא תקולין מדינרי המלכות תלת<sup>107</sup> [...] ]
9. עלה פֿירחא ניסן ולא לעכבה ואם יעכב [...] ]
10. יתחייב במזונותיה מן ההוא יומא ועוד [...] ]
11. [ אן הדן חלפון ישנא להדה מלכה ולא ירצה בשותפותה ... ]
12. [ לה עשרה דינרין תחות תמנייה דינרין ועוד [...] ]
13. [ אבוין<sup>108</sup> [...] ] לשקול על הקידוש מנהון תרין [...] ]
14. [ הדה ותפנייה דינרין אחרנין תקולין מנהון [...] ]
15. [ דינרין תקולין עינא מדינרי המלכות [...] ]
16. [ עמה לבית בעלה תרין עזקות דהב [...] ]
17. [ דהב בי שירין דהב טו דמלגין פֿספ [...] ]
18. [ ובגדים ותשמשי ביטא בעשרת [...] ]
19. [ חמשיין דינרין ועל מנת דיהוי ת [...] ]

[ע"ב]

1. [ ה עמה לתרין חלקין [...] ]
2. [ ופלגה יזכה ביה [...] ]
3. [ ה הוא וקיים על [...] ]
4. [ במועדי הרבנים ובהתניהם [...] ]
5. [ .. [ו]פֿן הדה טליתא קבלת [...] ]
6. [ עליהון חלפון בעלה ולא למבזה עלוי [...] ]
7. [ אקבלון עליהון תרתי אופייא כל מה [...] ]
8. [ וקנינא מנהון על כל מה דכתיב קניין [...] ]
9. [ חפֿור יכנו ויצליחו יעקב הכהן בר [...] ]

נעמן נ'ני<sup>109</sup>

107 התיבה מטושטשת ואפשר לקרוא מעין "תותי".

108 ספק "אבוין" ספק "אבוין" או "אבוין".

109 "יעקב הכהן בר נעמן נ'ני" חתום גם על כ"י Bodl. MS. Heb. a. 3, fol. 37, תעודה מצור

1028 (יצא לאור אצל MOSHE GIL, DOCUMENTS OF THE JEWISH PIOUS FOUNDATIONS

[1976] 128-131). נ"נ = נוח נפשו, ניח נפש (=תנוח נפשו), ברכה לנפטר; ראו פרידמן

10. | [ בן עמרם נצ"י ]
11. | [ בן משה ננ ] [ בן משה נצ"י<sup>110</sup> ]
12. | [ הכהן<sup>111</sup> ]
13. | סימן ט"ז בן עלי ס"ט<sup>112</sup> עלי בן שלמה בן רביע<sup>113</sup> ננ
14. | [ ברבי אברהם המלמד נ' ]
15. | [בן שלמה ננ ] שמואל ברבי משה
16. | [בן שמואל ננ ] החבר בסג נע"י<sup>114</sup>

### ביאור

1. הדן וכו'. תרגום: [...] חלפון זה ורצתה ל[הינשא לו ...]. לעניין הסכמת הכלה להינשא לחתן ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 179-181.

2-4. [ומנא]ית לה ית מורנא נעמן וכו'. תרגום: [...] ומינתה לה את מורנו נעמן [...] (עברית במקור) ... שמכירים אותה וכו'. על מינוי מורשה (אפוטרופוס) על ידי הכלה לייצג אותה, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 216-232, ולעיל כתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.44, ע"ב, שורות 14-19.

3. [על ה]שיאה ועל קבלת קידו[ה]ה וכו'. ההשלמה "על" מחויבת כאן על פי ההמשך, "ועל קבלת" וכו'. הביטוי "על השיאה" בא גם להלן בכתובה מספר 5 (74), כ"י TNS NS

נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 187-188. בתעודה הנזכרת מצור 1028, שורה 46: "שהד יוסף בר אברהם נוחו נפש עד", ואני מניח ש"נוחו נפש" היא לשון משנית על פי הברכה "נוחו עדן" (=יהא מקום מנוחתו בעדן).

110 "נין" (אם אכן כך יש לקרוא), שפירושו 'בן', כתוב מתחת ל"משה" ואולי ההמשך היה בראש השורה הבאה, שנקרעה.

111 "הכהן" הוזה הוא ספק משה שבשורה הקודמת ספק עד אחר ששמו אבד.

112 סימן טוב בן עלי ס"ט חתום גם על כ"י AIU VII D 78 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 51, בעמ' 384, שורה 12), כתובת אירוסין ('א'סטר/כתב) קידושא", ככל הנראה מצור בין השנים 1011-1037. ס"ט = סופו טוב/סופיה טב; ברכה לחי, ראו פרידמן ריבוי נשים, לעיל, ליד ה"ש 96, בעמ' 124, הערה 13, בעמ' 348.

113 עלי בן שלמה בן רביע חתום גם על כ"י TS 13 J 25.20, צור.

114 = שמואל בר רבי משה החבר בסנהדרין גדולה נוחו עדן. הישיבה הארץ-ישראלית נקראה סנהדרין (ה)גדולה. לתואר 'חבר' ראו מרדכי עקיבא פרידמן ספר הודו ד (א): חלפון ויהודה הלוי – לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות גניזת קהיר 94-99 (להלן: פרידמן ספר הודו ד [א]), והספרות שצוינה שם. על ר' שמואל זה ראו להלן ה"ש 161. בשעת החתימה על כתובה זו היה אביו משה חבר. בשעת 1037 כבר חתם שמואל בליווי התואר חבר לשמו שלו גם כן.

77.354, שורה 6: "למהוי אפטרופוס דילה על השיאה להדן" [להיות אפטרופוס שלה על השיאה לזה]. וכן בכ"י RNL Yevr. III B [Antonin] 635 (פרידמן, שם, ב, מספר 29, בעמ' 281), שורה 9, במקום "עמרם בר פ" ..... אפטרופוס דילה על השארתה", צ"ל: "עמרם סט למהוי אפטרופוס דילה על השיאה" (שתי הכתובות הנזכרות נכתבו כנראה בצור). הביטוי "על השיאה" משמעו 'להשיאה'. השוו כתובת האירוסין מפסטאט כ"י AIU VII D 78 (שם, ב, מספר 50, בעמ' 384). שורה 7: "שרצת באפטרופותו להשיאה לישראל זה". על לשון "השאה" ראו פרידמן, שם, ב, בעמ' 285, ויש לתקן גם שם את הנוסח. האפטרופוס מתמנה להשיא את הכלה ולקבל את קידושיה. קבלת הקידושין צוינה כתפקידו לפחות בארבע כתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל הרשומות שם, א, בעמ' 224, הערה 20 (הציון לכתובה חמישית שם, מספר 35, הוא כנראה טעות דפוס). בשתיים מן הכתובות הנרמזות באותו ביטוי "ועל קבלת קידושה", ושתיהן נכתבו בצור, כ"י NLI 577.4/98 (שם, ב, מספר 2, בעמ' 39), שורה 15 (ביד אותו סופר שכתב את הכתובה המתפרסמת כאן) כ"י ENA 4101.36 + PER H 1 (שם, ב, מספר 11, בעמ' 133), שורה 12.

4. [דחכמין יתה מוהוב כהנא. תרגום: [שמכ"רים אותה, מוהוב הכהן. בכתובה נזכרו שמותיהם של שני אנשים שמכירים את הכלה ומעידים על זהותה בשעה שהיא ממנה אפטרופוס, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 225-226, ולעיל, כתובה 71), כ"י BL Or. 5554A.44, ע"ב, שורה 14-19. השם מוהוב, היינו נתן, היה שכיח למדי. מוהוב ביר סהל היה אחד העדים החותמים על שטר פיצוי בכ"י PER H 83 שכתב אותו סופר, יוסף הכהן בר יעקב, בצור בשנת 1019, אך אין להכיר בתיבה 'הכהן' סמוך לשמו.<sup>115</sup>

5-7. ושילם ליה [...] כסא דקידושין. תרגום: ושילם (=ומסר) לו בשעתה חלפון [...] קידש בהם את מלכה זאת בת מרנו [...] שהשקה אותה את כוס הקידושין. החתן חלפון שילם (מסר) משהו (יש להניח, מטבעות כסף או טבעות) "בשעתה" לאפטרופוס, כנראה. התיבה "בשעתה" לא נמצאה בכתובה אחרת, והכוונה, כמשוער, בשעת מינוי האפטרופוס. המטבעות או הטבעות המשוערים שימשו כסף קידושין, ואולי הם הונחו ב'כוס הקידושין', שממנו שתתה הכלה, כמבואר להלן.

לקידושין בכוס יין יש שורשים קדומים בספרות התלמוד. לא ראיתי במקום אחר שהכוס נקרא "כסא דקידושין" (כוס הקידושין). המנהג ידוע מסידור רב סעדיה גאון והיה נפוץ בתקופת הגאונים ולאחריה, בעיקר בכבל ובארצות המושפעות ממנהג יהודי בכל. בדרך כלל היו מניחים טבעת קידושין או כסף קידושין בתוך הכוס. יש גם עדויות

115 כתב היד נדפס אצל גיל ארץ-ישראל (לעיל ה"ש 2), ב, בעמ' 479-481. מלבד הביבליוגרפיה לתעודה זו שנרשמה באתר פרידברג יש להוסיף את הרשום אצל פרידמן, שם, ב, בעמ' 479, תחת PER MS.

לחדירת המנהג לארץ ישראל או למקומות שהושפעו ממנהגה. זכרו שרד לפחות בשני קטעי גניזה אחרים שבהם כתובות לפי מנהג ארץ ישראל. המנהג והטקס נזכרים בקטעי גניזה נוספים.<sup>116</sup>

כך, למשל, בכ"י TS Ar. 43.213:

(1) תם ידפע אלקדח ללחתן (2) פיתסלמה מן אלחזן ופיה (3) כאתם פצה או שי מן אלורק (4) פידוק מנה אלחתן שי וידכל (5) בה<sup>117</sup> אלי אלכלה ויקול להא (6) הרי את מקודשת לי אנתי (7) פ בת פ לי אנא פל בן פל בהדין (8) כאסא ובמה באית ביה (9) דאית ביה ואן לס יערף (10) ילקנה אלחזן סכי כתובתיך (11) בידיך דתעלין בה לרשותי (12) כרת משה וישראל  
תרגום:

(1) אז ימסור (החזן) את הכוס<sup>118</sup> לחתן (2) וייקח אותה מן החזן, ובו (3) טבעת כסף או משהו (מטבעות) של כסף (4) ויטעם החתן ממנו קמעה ויכניס/ויביא (5) אותו<sup>119</sup> אל (מקום) הכלה ויאמר לה: (6) 'הרי את מקודשת לי אנתי (7) פ בת פ לי אנא<sup>120</sup> פל בן פל בהדין (8)

116 סידור רס"ג, בעמ' צז. ראו את הדיון על המנהג אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 211-213; הנ"ל ריבוי נשים, לעיל, ליד ה"ש 96, בעמ' 110-111 והערה 3; דניאל שפרבר מנהגי ישראל, כרך ב, בעמ' רכב-רכו (תשמ"א); הנ"ל, שם, ד (תשנ"ה), בעמ' שג-שז; מנחם כ"ץ ומרדכי סבתו "ברכת חתנים וברכת אבלים" כנישתא 3, קנז, הערה 7 (תשס"ז) (ונעלם משפרבר ומכ"ץ וסבתו דיוני הנ"ל); אשור שידוכין ואירוסין, לעיל ה"ש 104, בעמ' 55, והמקורות שצוינו שם.

117 על 'דכל I ב', ראו פרידמן מילון, לעיל ה"ש 96, בעמ' 128.

118 במקור 'קדח'. לפי גויטיין, לעיל ה"ש 7, ד, בעמ' 148, 394, הערה 76, 'קדח' היה כוס עשוי מחרסינה או מזכוכית. לפעמים היה עשוי מנחושת, ראו שם, ב, בעמ' 584, הערה 48; ש"ד גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן ספר הודו ב – מצמון נגיד ארץ תימן וסחר-הודו – תעודות מגניזת קהיר 296, הערה 45 (תשע"א), ושם עוד על השתייה מן 'קדח' בקידושין בתעודות הגניזה ובתימן.

119 מן הכתוב כאן ברור שאת המילים "ויסקי אלחתן מן אל כאס [...] וידכול יסקי אל כלה אל כאס" בכ"י CUL Or. 1080.1.3 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 8, בעמ' 101), יש לתרגם "וישקה (מסדר הקידושין) את החתן מן הכוס [...] וייכנס (החתן למקום הכלה) להשקות את הכלה מן הכוס", ולא כמו שתרגמתי וכמו ששיערת שם, בעמ' 103, 106, הערה לשורה 4, סיפה.

120 הצירוף המסורבל "את לי, את לי אני" (בתרגום) הביא לידי שינויים שונים בניסוח, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 211, הערה 61. בסידור קראי המצטט את נוסח הרבניים על פי סידור רב סעדיה גאון: "אריסה (צ"ל: אריסת) לי ומקדשת לי אנתי פלאנה בנת פלאן ואנא פלאן בן פלאן" (את פלונית בת פלוני ואני פלוני בן פלוני!; כ"י TS Ar. 54.38; תורת לפרופ'



כֶּאֱסָא וּבְמָה (9) דְּאִיתָ בִּיה' (הרי את מקודשת לי את פלונית בת פלוני, לי אני פלוני בן פלוני בכוס זה ובמה שיש בו) – ואם אינו יודע (לקרוא את ההצהרה), יקריא אותו החזן – 'סְכִי כְּתוּבְתִיָּהּ' (11) בִּידִיָּךְ דְּתַעֲלִין בַּה לְרִשׁוּתִי (קחי את כתובתך בידך שתיכנסי בה לרשותי) (12) כְּדָת מְשָׁה וְיִשְׂרָאֵל'.<sup>121</sup>

מכאן אנו למדים שהכלה לא הייתה עם החתן במקום אחד כאשר מסדר הקידושין ('החזן') נתן לחתן לשנות מכוס הקידושין אלא במקום אחר, ולשם הביא לה החתן את הכוס ואת הכתובה. הדבר תואם את הכתוב בתיאור מיוחד במינו של טקס זה שבא בחיבורו של ההיסטוריון המוסלמי מטהר בן טאהר אלמקדסי, כתאב אלכדא ואלתאריך (נכתב בשנת 966 בערך, בסג'סטאן, אפגניסטן), בפרק העוסק בכתות היהודיות ובמנהגיהן. חרף הדברים התמוהים שבפסקה זו יש בה תיאור מהימן למדי של טקס הקידושין:

وأما نكاحهم فلا يصح إلا بوليّ وخطبة وثلاثة شهود ومهر مائتي درهم للبكر ومائة للثيب فإن كان أقل من ذلك لم يجز<sup>122</sup> ويحضر عند عقد النكاح كاس من الخمر ودستجة<sup>123</sup> من ريحان<sup>124</sup> فيأخذ الإمام الكاس فيبرك [!] عليها ويخطب خطبة النكاح ثم يدفعه إلى الختن<sup>125</sup> ويقول قد تزوجت فلانة بهذه الفضة أو بهذا الذهب وهو خاتم في يده وبهذا الكاس من الخمر وبمهر كذا درهم ويشرب منها

אורי ארליך על ההפניה לקטע זה ולקטעים אחרים שיש בהם שבע ברכות, על פי הרשום במפעל התפילה שבהנהלתו באוניברסיטת בן-גוריון בנגב).

121 הטקסט והתרגום של ארבע שורות וחצי השורה הראשונות פורסמו אצל אשור שידוכין ואירוסין, לעיל ה"ש 104, בעמ' 55, והתרגום כאן בשינוי. לסיפה ולעניין מסירת הכתובה לכלה והצהרת החתן בשעת מסירתה, ראו את הדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 213–215, ולעיל בתיאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.44. ע"ב, שורה 19–45, ע"א, שורה 1. וראו, למשל, כ"י TS AS 100.167: "וינאול אלכתובה ללכלה וימסך הון] והי ויקול להא סכי כתובתך בידן]ך דתעלין בה לרשותי כתורה וכהלכה כדת משה וישראל ויסקיהא אלקדח" [...]. (וישיט לכלה את הכתובה ויאחזו בה הוא והיא ויאמר לה [...]. וישקה אותה את הכוס).

122 אצל אלמקרייזי אלכ'טט, בעמ' 387 (מצוטט על פי <https://tinyurl.com/y3c43ub2>): לא אָל מן דָּלֵךְ.

123 ראו משה גושן-גוטשטיין מילון ערבי-עברי חדש 724, א-ב (תשל"ב-תשל"ו).

124 אצל אלמקרייזי, שם: وياقة مرسين.

125 ראו R. DOZY, SUPPLÉMENT AUX DICTIONNAIRES ARABES 352 (Lieden 1881)

جرعة ثم ينزلون إلى منزل الجارية<sup>126</sup> ويأمرونها أن تأخذ الخاتم والريحان<sup>127</sup>  
والكاس من يد الختن فإذا أخذت وشربت منها جرعة يعقد<sup>128</sup> النكاح<sup>129</sup>

תרגום:<sup>130</sup>

אשר לנישואין (אירוסיין) שלהם (של היהודים) הרי אינם תקפים אלא  
באפוטרופוס ('ולי'),<sup>131</sup> בברכת אירוסיין ('לטבה'),<sup>132</sup> בשלושה עדים,<sup>133</sup>  
ובמוהר של מאתיים דרהמים לבתולה ומאה לבעולה.<sup>134</sup> ואם היה פחות  
מזה, אסור.<sup>135</sup> ובשעת הנישואין (האירוסיין) מביאים כוס של יין ואגודה של

- 126 אצל אלמקריזי, שם: ثم ينهضون إلى المرأة.  
127 אצל אלמקריזי, שם: والمرسين.  
128 אצל אלמקריזי, שם: وجب عقد.  
129 מטרה בן טאהר אלמקדסי, כתאב אלברא ואלתאריך, מהדורת CLÉMENT HUART, חלק  
ד 39 (1907) (ראו גם <https://tinyurl.com/y4drc4s9>). על אלמקדסי ועל פסקה זו,  
ראו CAMILLA ADANG, MUSLIM WRITERS ON JUDAISM AND THE HEBREW BIBLE FROM  
IBN RABBAN TO IBN HAZM, 48–50, 86. הפסקה מובאת בשינויים מסוימים אצל מקריזי  
אלכ'ט, כפי שצוין בהערות הקודמות.  
130 התרגום הוא שלי. לתרגום לאנגלית בשינויים ראו אדנג, שם, בעמ' 261, ושם, הערה 33,  
ציון לדיון בספרי על קידושין בכוס ובטבעת.  
131 כבר צוין לעיל תפקיד מורשה הכלה, האפוטרופוס, בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל. המורשה,  
שנקרא פקיד, היה מקובל גם בנישואי הקראים ובכתובותיהם. באסלאם נישואין בלי 'ולי'  
שייצג את האישה אינם תקפים. איני מכיר שיטה הלכתית יהודית הפוסלת את הנישואין  
שאין בהם אפוטרופוס או פקיד. לעניין זה אצל היהודים הרבניים והקראים ובאסלאם ראו  
פרידמן נישואין בא", לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 229–232; אולשובי-שלנגר, לעיל ה"ש 7,  
בעמ' 217–212. ייתכן שאלמקדסי ידע על המנהג היהודי והניח שכמו באסלאם תפקיד  
המורשה הוא מחויב בהלכה או שכך שמע מיהודי שהניח הנחה זו.  
132 אפשר לתרגם גם: באמירת נוסח הקידושין. ראו דרוזי, לעיל ה"ש 125, א, בעמ' 381; פרידמן  
מילון, לעיל ה"ש 96, בעמ' 403.  
133 איני יודע מניין באו שלושת העדים, ואולי חוברו יחדיו בידיעה זו מסדר הקידושין ושני  
עדים.  
134 אין בסכומים של מאתיים ומאה, הנזכרים כבר במשנה (ראו בהערה התוכפת), ראייה  
שהכוונה למנהג ארץ ישראל, כי בהמשך כותב אלמקדסי על הגירושין ואומר שנותנים  
עשרים וחמישה דרהם אם הייתה בתולה ושנים עשר וחצי אם לא הייתה בתולה, כמנהג  
בכל.  
135 ראו משנה כתובות ה, א: "רבי מאיר אומר, כל הפוחת לבתולה ממאתים ולאמנה ממנה  
הרי זו בעילת זנות"; החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, סימן ז, 77 (מהדורת  
מרדכי מרגליות, תרצ"ח): "אנשי[ן] מזרח[ן] כתובה שלהם כ"ה כספים ובני ארץ[ן] [ישראל] כל  
הפוחת לבתולה ממאתים ולאמנה ממנה הרי זו בעילת זנות".

ריחן.<sup>136</sup> החזן<sup>137</sup> לוקח את הכוס ומברך עליו ואומר את ברכת האירוסין, ואז נותן אותו אל החתן ואומר: 'הרי נשאת (אירסת)<sup>138</sup> את פלונית בכסף זה או בזזה זה, היינו טבעת שבכדו, ובכוס של יין זה, ובמוהר זה, כך וכך כסף, והוא שותה ממנו לגימה. אז הולכים אל בית הנערה<sup>139</sup> ומורים לה ליטול את הטבעת ואת הריחן ואת הכוס מיד החתן, וכאשר היא נוטלת אותם ושותה ממנו לגימה, נגמר טקס הנישואין (האירוסין).<sup>140</sup>

8-7. ואתנן [...] תלת. תרגום: והתנו בניהם [...] דינרי זהב במזומן, במשקל מלא, מדינרי המלכות, שלוש [...] הציון שסכומי המוהר (תוספת כתובה) נקבעו בהסכמת שני הצדדים ולא על פי החתן בלבד הוא מסימני ההיכר של הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל. ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 19, 271. "עינא" היא המילה הערבית (עין), ראו בלאו מילון, לעיל ה"ש 48, בעמ' 472; פרידמן מילון, לעיל ה"ש 96, בעמ' 638. "תקולין" היא צורה עברית של המילה הארמית 'תקילין'. התיבה "תקולין" מצויה בכמה קטעי כתובות לפי מנהג ארץ ישראל, ובייחוד בכתובות מצור.

9-10. כפי שצוין כבר, זו כתובת אירוסין. זמן הנישואין נקבע לחדש ניסן. גם בכתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל נמצאת העדפה כלשהי לנישואין בחודש ניסן (לפני פסח); ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 101-102. החתן התחייב שלא יעכב את כניסת הכלה לחופה לאחר הזמן ההוא, ואם יעכב אותה, יהיה חייב כבר לשלם את מזונותיה מן הזמן ההוא. ראו משנה כתובות ה, ב ומקבילות, והדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 195-197. ל"סימפון" שידוע מן התלמוד הירושלמי קידושין ג, ב, סג ע"ד (טור 1170), שנידון אצל פרידמן שם, ראו עוד פרידמן שטרות, 456-457, לעיל ה"ש 25. "עלה" בראש שורה 9 היא ארמית ('עליה' בעברית) ומן הסתם חלק מביטוי לכניסת האישה לחופה.

136 במקור "ריחאן", הוא בזיליקום שריחו נעים, ראו ש"ד גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן ספר הודו ג – אברהם בן ג'ו סוחר ויצרן בהודו – תעודות מגניזת קהיר 304 והערה 28 (תש"ע) (להלן: גויטיין ופרידמן ספר הודו ג). לפי סידור רס"ג, בעמ' צו, ועוד, היו רגילים לברך על "אס" (הדס) בורא עצי בשמים. וכן בנוסח שאצל אלמקריזי (לעיל ה"ש 122), "אלמרסין" (הדס).

137 במקור "אמאם", למשמעות 'חזן' ראו פרידמן מילון, לעיל ה"ש 96, בעמ' 22. אפשר לתרגם כאן גם מעין 'מסדר קידושין', אבל העדפתי 'חזן' בעקבות קטע הגניזה הנזכר.

138 במקור "תוזגת", ראו פרידמן, שם, בעמ' 235.

139 במקור אצל אלמקריזי (לעיל ה"ש 122), "תם ינהצון אלי אלמראה", שתרגומו מעין: אז הולכים בזריות אל האישה. ראו ALBERT DE BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, DICTIONNAIRE ARABE-FRANÇAIS 1356 (Paris 1860).

140 אפשר לתרגם: תופסים הנישואין (הקידושין).

11-15. גירושין וכספים. שורה 11 עניינה גירושין ביוזמת האישי. **אן הדן חלפון ישנא להדה מלכה ולא ירצה בשותפותה**. תרגום: אם ישנא חלפון זה את מלכה זו ולא ירצה בשותפותה. זהו החלק הראשון של התנאי העוסק ביוזמת גירושין הדדית, של האישי ושל האישה, הידוע כבר מן התלמוד הירושלמי, כתובות ז, ו (לא, ע"ג, 991 מהדורת האקדמיה ללשון העברית), ושם מובא רק החלק העוסק בגירושין ביוזמת האישה: "אין הדא פלנית תסני להדין פל' בעלה ולא תצבי בשותפותיה (כצ"ל)" וכו'. ראו לעיל, הערה 20, והספרות שציונה שם. "שותפות" משמעותה כאן "נישואין". ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 329; סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 626. 141 אין בהמשך הקטוע כאן סימן לחלק התנאי העוסק בגירושין ביוזמת האישה, "אן תשנא" וכו', וכנראה לא היה כתוב בכתובה זו. וכן בכתובה לפי מנהג ארץ ישראל כ"י RNL Yevr. 637 [Antonin] III B (פרידמן, שם, ב, מספר 30, בעמ' 292), בא רק התנאי שאם הוא ישנא אותה: "ואתנון] ביניהון דאן יסנה הדא מבורך בר' יפת להדה דלאל כלתא ברת יחי ולא [ירצה] בתושפתה (!) ויבעה למשבקה יהוי משלם לה שילום מהרה מראש ועד סוף". גם הכתובה ההיא נכתבה בעד נישואי רבנית וקראי באותה תקופה, וככל הנראה בצור. ראו גם לעיל, כתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.45, ע"א, שורה 6.

דומה שצמצום התנאי הכפול לחלק של "אן ישנא" בלבד אינו תוצאה של התנגדות קראית לגירושין על פי דרישת האישה, כי יש לכאורה מקורות קראיים המכירים בשיטה הנרמזת. לפחות כך כתוב בספר המצוות לענן: "וקא אמא והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר דאי לא שפרא בעיניה דאשכח בה מילי סניתא ולא ניחא ליה בגוה מגריש לה בין דלא צבי בה הוא ובין לא צביא ביה היא" ואומר "והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר" (דברים כד 1), שאם לא מצאה חן בעיניו, שמצא בה דברים שנזאים ולא נוח לו ממנה, מגרש אותה, בין שהוא לא רוצה בה ובין שהיא לא רוצה בו]. ואולם מספר המצוות של לוי בן יפת מסתבר שהאישה יכולה לכתוב לאישה "ספר" המפריד בינו לבינה אבל איננה יכולה להינשא לאיש אחר אם אין בידה גט כריתות: "והדבור שאם תחפוץ האשה לשלח אישה. ההיא מצטרכת לכתוב ספר לבעלה אם תחפוץ היא לשלח אותו כאשורן] יכתוב לה הבעל בעת שיהיה שלוחיה מלפניו. נאמור] בזה כי כאשורן] יעבור (=מותר) לשלח אותה כן גם יעבור לה לשלח אותו. אולם אינה צריכה לכתוב לו ספר כריתות להיות בידו לזכות. משום] כי יש לו רשות לקחת נשים

141 מתברר שלא שייכת לענייננו ההלכה בתוספתא סוטה ב, ו (מהדורת ליברמן 157): "כל הנשואות לכהן [...] אין מנחתה נאכלת מפני שיש לו בה שותפות ואין עולה כולה כליל לאשים מפני שיש לו בה שותפות" וכו'. ראו ליברמן תוספתא כפשוטה לסוטה 631; מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות (דקדוקי סופרים השלם), א, שך-שכא (לסוטה כג ע"א) והערה 35 (אברהם ליס עורך, תשל"ז).

הרבה בזמן אחד. ולא יהיה תועבה אם יקח על נשיו אשה. ואין כן האשה. אבל לא יתכן לה לקחת איש אלן|א בכתב זכות (=גט כריתות) שימצא בידה".<sup>142</sup>

שורות 12-15. [...] לה עשרה דינרין תחות תמנייה וכו'. תרגום: [ישקול] לה עשרה דינרים תחת שמונה דינרים ועוד|וכן... אביו (?) [...] לשקול על הקידוש, מהם שני דינרים [...] זאת ושמונה דינרים אחרים, במשקל מלא, מהם [...] דינרים במשקל מלא, מטבע זהב במזומן, מדינרי המלכות [...]. בשורה 9 נזכר סכום של שלושה דינרים, כנראה, ובשורות 12-15 סכומים של עשרה, שמונה, ושני דינרים, ואולם בגלל הקיטוע והקושי בפענוחן של כמה מן המילים הנרמזות, אין ודאות בשחזור הסכומים המדויקים והיחס ביניהם. מכל מקום דומה שהכתוב בשורות 12-15 משלים את הכתוב בשורה 9 ("אן הדן חלפון ישנא") ולפינו תנאי על הכספים שתקבל הכלה אם החתן יגרש אותה מן האירוסין. מסתבר שהמוהר המוקדם היה בסך שמונה דינרים, סכום שכלל את כסף הקידושין ("הקידוש") ויתרה שהחתן היה צריך לשלם עד זמן הכניסה לחופה ועד בכלל. כאן הותנה, כנראה, שאם יגרש החתן את הכלה מן האירוסין, ישלם קנס, המשלים את הסך של שמונה דינרים לעשרה דינרים. הגדלת סך המוהר המוקדם כקנס על ביטול הנישואין הייתה מקובלת ולעיתים קרובות סך הקנס היה עשרה דינרים.<sup>143</sup> אם הקריאה וההשלמה של התיבה "אבן|ן" בשורה 13 נכונות (במקום אחד השמות הפרטיים "אבן|ן" או "אבן|ן"), יש להבין שהחתן היה נער צעיר ומשפחת הכלה דרשה שאביו יערוב להתחייבויותיו הכספיות. גם דבר זה היה מקובל.<sup>144</sup>

142 המובאה מספר המצוות של ענן היא על פי אברהם אליהו הרכבי זכרון לראשונים מחברת שמינית, לקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא וספרותם 118-119 תרס"ג (שימו לב שבעמ' 119, הערות א, ב, צוין שבמקום "דאשכח בה [...] ולא ניחא ליה בגוה", יש בכתב יד: "דאשכח ביה [...] ולא ניחא לה בגויה"). המובאה מספר המצוות של לוי בן יפת היא מכ"י Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Warner, 22 על פי אתר מאגרים: <https://tinyurl.com/y5wdsf2z>. "יעבור" הוא תרגום שאילה של הערבית 'ג'וז', תיבה שהיא דו-משמעית, עובר ומותר. ראו את הדיון אצל Ilana Sasson, *Gender Equality in Yefet ben Eli's Commentary and Karaite Halakhah* 37 AJS REVIEW 62-65 (2013).

143 ראו גויטיין, ג, לעיל ה"ש 7, בעמ' 513 (במפתח בערך fines); מרדכי עקיבא פרידמן "שידוכין ואירוסין לפי תעודות הגניזה הקהירית" דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות – מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש 157, 161-164 (תשמ"א); פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 274-275; אמיר אשור שידוכין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית 47-49 (חיבור לקראת תואר מ"א, אוניברסיטת תל-אביב, 2000).

144 ראו, למשל, מרדכי עקיבא פרידמן "התערבות השלטון בקירואן בגירוש ארוסה – קטע חדש מקובץ גדול של שו"ת הגאונים (והערות לקטעים אחרים)" מיכאל ה, רטז (תשל"ח); הנ"ל ספר הודו ד (א), לעיל ה"ש 114, בעמ' 38 (שם אחיו הגדול של החתן קיבל ערבות לתשלום קנס); גויטיין, לעיל ה"ש 7, ג, בעמ' 66 (על פי תשובות הרמב"ם, סימן פח |מהדרות

19-16. [...] עמה לבית בעלה תריץ עזקות וכו'. תרגום: [ואלה כלי הנדוניה שתכניס] עימה לבית בעלה: שתי טבעות זהב ב[...]. זהב – י"ב (דינרים); שני צמידים זהב – ט"ו; שתי אצערות (כסף) [...] ובגדים ותשומ[י]שי בית בעשר[...]. סך הכול חמישים דינרים. ועל מנת שיהיה [...] כמצוי בכתובות רבות צוינו כלי הנדוניה בערבוכיה של ארמית, ערבית ועברית. עזקות (טבעות). 'עזקה' היא שם בנקבה והריבוי שלה הוא 'עזקיין'; ראו סוקולוף וארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 452. כאן כתוב ריבוי מלאכותי בסיומת עברית. שיריץ (צמידים), ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 49; סוקולוף, שם, בעמ' 632. דמלגין (שתי אצערות), "לדמלג" (מילה ערבית) ראו גויטיין, לעיל ה"ש 7, ד, בעמ' 219-220. לא ברור מהי ההתחייבות של החתן הנפתחת בסוף שורה 19 ("ועל מנת דיהוי ת[...]"). יש כתובות שבאה כאן פסקה שעניינה קבלת הנדוניה על ידי החתן ושמירתו עליה, וייתכן שזו הכוונה כאן. ראו נוסחאות כאלה אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 307.

ע"ב, שורות 1-2. [...]ה עמה לתריץ חולקיין [...] ופלגה יזכה ביה [...] תרגום: [...] מה שמביאה] עמה לשני חלקים [...] וחצי יזכה בו [...]. לא ברור כמה טקסט חסר בין סוף ע"א לראש ע"ב של הקטע. שתי שורות אלה שייכות לתנאי שבו מתחייב החתן להחזיר למשפחת אשתו את חצי הנדוניה, אם תמות אשתו בלי ילדים. על תנאי זה, שיסודו בתלמוד הירושלמי, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 391-418.

3. [...]ה הוא וקיים על[...]. לא ברור אם המילים הללו הן המשך התנאי הקודם או התחלת התנאי שלהלן או גם זה וגם זה. אשר לאפשרות האחרונה, אפשר היה להשלים את המילים הראשונות מעין כך: "תנאי ממון וקיים הוא", שהוא דומה למצוי בכתובות אחרות בסוף התנאי שבשורות הקודמות כאן: "ואית הוא תנאי ממון קיים" (ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 411), ואם כן, יהיו המילים "וקיים על" וכו' התחלת תנאי חדש.

4-6. במועדי הרבנים וברתיהם] וכו'. להתחייבויות של החתן והכלה בנישואי תערובת רבניים-קראיים ראו את הדיון שלפני כתובה זו. חרף ההבדל בין שתי הנוסחאות מזכירה פתיחת המובאה מהתחייבותו של החתן, בהקדמת בי"ת השימוש ("במועדי" וכו') את הלשון בכ"י RNL Yevr. III B (Antonin) 637 (פרידמן, שם, ב, מספר 30, בעמ' 292): "ואקנינא בקניין גמור בכלי הכשר מן מבורך בר יפת חתנא שלא ישנה דת הרבנין בכל מועדיהם וצומיהם וכלל דתותיהם".

5-6. [ו]כן הדה תליתא קבלת [...] עליהו]ן חלפון בעלה ולא למבוה עלתוי [...] תרגום: [וכן הנערה הזאת קיבלה ועל עצמה ... עליהם חלפון בעלה ולא לחלל (?) עליו [...] כתיבת התחייבות כזאת של הכלה בארמית לא נמצאה בכתובות אחרות של נישואי תערובת.<sup>145</sup> פענוחה והשלמתה של התיבה "וכן" מסופקים. בכתובות לפי מנהג ארץ

יהושע בלאו א 138 ואילך), כ"י Bodl. MS. Heb. f. 56, fol. 51, נדפס אצל אשור, שם, בעמ' 76-80.

145 ראו אולשובי-שלנגר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 253.

ישראל היו רגילים לקרוא לכלה הצעירה "טליה", נערה (וביידוע: "טליתה", "טליתא", הנערה). ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 222. וכן הוא בירושלמי יבמות יב, ו (יב, ע"ד, 888 מהדורת האקדמיה ללשון העברית): "היא טליתא והוא סב אמרין ליה טליתא היא והיא מכלמה עלך" (היא נערה והוא זקן, אומרים לו נערה היא והיא תבייש אותך) וצריך להיות פעמיים שם: טליה או טליא, בלי היידוע.<sup>146</sup>

**למבזה עלוי** היינו מילה במילה 'לבזות עליו'. אין אלא לשער כיצד להשלים את המושא החסר – אם חסר. בארמית ארץ-ישראלית "בזי עלוי" משמעו בייש אותו, ביזה אותו.<sup>147</sup> ואולם לא נראה לי שהכוונה כאן 'לבזות אותו',<sup>148</sup> כי בחלקה הראשון של הכתובה, שחסר כאן, בוודאי כבר הופיעה התחייבותה של הכלה לכבד את בעלה, כמקובל בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל, וכאן באות ההתחייבות הקשורות להבדלים בשיטות הרבניות והקראיות בהלכה. משער אני שהכוונה כאן שהכלה קיבלה על עצמה שלא 'לבזות על החתן את מועדיו' ושהביטוי הארמי מקביל לביטוי העברי "לחלל עליו את מועדיו" שבא בהתחייבות הזאת בכתובות אחרות לנישואי תערובת (שתי דוגמאות צוינו לעיל). "בוזה" ו"לחלל" באות בתקבולות. ראו, למשל, יחזקאל כב 8: "קדשי בזית ואת שבתתי חללת"; ויקרא כב 15: "ולא יחללו את קדשי בני ישראל".<sup>149</sup> "לחלל עליו" משמעו מן הסתם לחלל בפניו.<sup>150</sup> דומה אני שזאת הכוונה כאן בביטוי "למבזה עלוי", היינו לזלזל במועדיו או לחלל אותם בפניו, דבר שיש בו גם ביזוי לו.

7. **קבלון עליהון תרתי אופיאי כל מה**. תרגום: קיבלו עליהם שני הצדדים כל מה (שכתוב וכו'). הסכמת הצדדים לתוכן הכתובה. לנוסח זה ראו לעיל הביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.45, ע"ב, שורות 10-12.

8-9. **וקנינא מנהון וכו'**. תרגום: וקנינו מהם וכו'. כפי שנזכר כבר לעיל כתיבת הקניין בכתובה היא על פי מסורת בבל. עשיית הקניין עם החתן ועם הכלה, כמו שכתוב

146 אצל סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 235, בא "טלי", נער זכר בלבד, והנערה הוצנעה. לצורת הרבות עם סיומת היידוע, ראו ירושלמי נדרים ג, ו (לח ע"א, 1027 מהדורת האקדמיה ללשון העברית): "ובאילין טלייתא צריכה", ומה שכתב שאול ליברמן הירושלמי **כפשוטו** כט (תרצ"ה).

147 ראו סוקולוף, שם, בעמ' 71, וכן בעברית "וילעגו לנו ויבזו עלינו" (נחמיה ב 19).

148 אומנם שרדו בגניזה הסכמים שבהם התחייבה האישה לא לבזות (עוד) את בעלה או את בני משפחתו. ראו, למשל, כ"י PER H 82, שורות 12-13: "ואל תבזה אותו בדבר רע וגני ולצות ולו (=ולא) לקרוביו ואל תזכור אתו (=תזכיר אותו) וקרוביו אלא לפי כבודם". וראו אמיר אשור "הגנה על זכויות האישה על פי הסכמי נישואין מן הגניזה הקהירית ומקורות ערביים מקבילים" ג' מאעה יט 1, 7-8 (תשע"א), והספרות שצוינה שם.

149 גם בערבית-יהודית משמשת אותה מילה, "בדל II" בשתי המשמעויות, חילל (שבת או מועד) וביזה; ראו בלאו מילון, לעיל ה"ש 48, בעמ' 35. אינו מן הנמנע שזה השפיע על הביטוי הכתוב כאן.

150 ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 295.

כאן, ולא רק עם החתן, הייתה מקובלת בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל, ראו פרידמן  
נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 467.

9. יבנו ויצליחו. על פי דברי הימים ב, יד 6: "ויבנו ויצליחו" ורגיל בסופי כתובות  
לפי מנהג ארץ ישראל. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 94.  
16-9. לחתימות העדים ראו את ההערות המלוות את הטקסט.

4 (73). קטע כתובה בידי ר' אליהו הגאון בהיותו רביעי או שלישי  
ד'תת"י ליצירה (1049/50)

כ"י TS NS 322.156

חומר הכתיבה: קלף; מידותיו: 15.3 X 16.5 ס"מ לערך.

הכתובה הארץ-ישראלית שקטע ממנה מתפרסם להלן, משנת 4810 ליצירה  
(1049/50 לסה"נ), ראויה לתשומת לב בראש ובראשונה בגלל כותבה. חתימתו לא  
שרדה ואולם על פי סימני ההיכר של הכתב, אפשר לקבוע בוודאות שהכותב היה גאון  
ישיבת ארץ ישראל ר' אליהו בן ר' שלמה הכהן. בגניזה שרדו קטעים רבים שכתב ר'  
אליהו ויש ידיעות רבות עליו בקטעים אחרים. בשנים 1062-1083 הוא שימש גאון  
(ראש הישיבה), ואפשר להתחקות אחר התקדמותו בסולם הדרגות בשנים שלפני כן.  
יש ראיות שבשנת 1045 הוא היה רביעי בחבורה, ובשנת 1051 היה שלישי בחבורה,  
אבל אין אנו יודעים מתי הועלה לדרגת שלישי. הכתובה הזאת נכתבה אפוא בזמן שר'  
אליהו היה רביעי או שלישי.<sup>151</sup>

העובדה שחכם בדרגת רביעי או שלישי כתב את הכתובה בוודאי מוסיפה ערך  
לחקירת נוסחה. מלבד קטע זה שרדה כתובה כמעט שלמה (חסרות אותיות אחרות בלבד)  
שכתב ר' אליהו בהיותו גאון הישיבה ממש. זו כתובה מן העיר רמלה, משנת 1064,  
כ"י Bodl. MS Heb. a. 3, fol. 32 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 12,  
בעמ' 144-145).<sup>152</sup> בכמה פסקאות מן הנוסח של שתי הכתובות חוזרות אותן מילים,

151 על ר' אליהו הגאון ראו פרידמן, שם, ב, בעמ' 141-142, 151-155; גיל ארץ-ישראל, לעיל  
ה"ש 2, א, בעמ' 600-602; פרידמן ריבוי נשים, לעיל, ליד ה"ש 96, בעמ' 255-259, 358  
(במפתח).

152 אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 143, כבר הערתי על מנהגו של ר'  
אליהו לכתוב שטרות מסוימים. את הכתובה מרמלה פרסם לאחר מכן גיל, שם, ג, מספר  
422, בעמ' 20-22. אף על פי שגיל הזכיר את פרסומי, ייתכן שהוא הכין את עיקר ההדרת  
הכתובה לפני שיצא ספרי לאור. גיל, שם, העיר על שלושה ביטויים בשורה 13 שבהם 'תיקן'  
את קריאותי, וכל שלושת תיקוניו שגויים לדעתי. אשר ל"אלכרמה" (במקום "אלכראה"  
בההדרתי), שהוא מצא בה ראייה כלשהי שהכלה הייתה מפסאטא, הרי ברור שאין בתיבה מ"ם



והכפילות סייעה לי בפענוחן או בהשלמתן של כמה תיבות שניזוקו בקטע המתפרסם כאן. בפסקאות רבות הנוסח הוא שונה לחלוטין. איני יודע אם השינויים הם תוצאה מהעתקה של טופסי כתובה שונים, שהודמנו לר' אליהו בזמן אחר או במקום אחר, או שהחליט לשנות את הנוסח מסיבות הלכתיות או מסיבות אחרות, או שנהג במידה מסוימת של חופש בניסוח ולא ראה צורך להקפיד בחלקים כלשהם של נוסח הכתובה. ר' אליהו ישב לא רק בעיר רמלה אלא גם בירושלים לזמן רב. בשנת 1031, בהיותו 'חבר', הוא היה בדמשק, ובזמן כלשהו ביקר ראש הישיבה ר' אליהו באשקלון. ייתכן שכתב כתובה זו ברמלה או במקום אחר בארץ ישראל, אבל לפי שעה אי אפשר לקבוע את המקום.

הקטע בא מצידה השמאלי של הכתובה ומכיל חלקים מתשע שורותיה הראשונות (ייתכן שברוח שמעל השורה הראשונה הייתה שורת ברכות, אבל אין בקטע שריד מן המילים המשוערות). אחרי נוסח התאריך (שורה 1), באה הצהרת אברהם החתן בפני בית דין ועדים שהוא נושא את האישה מרצונו (שורות 2-3), בכסף עיקר הכתובה (שורה 4), ומקבל על עצמו לזון ולפרנס אותה (שורה 5). שורה הכלה הסכימה להינשא לחתן וקיבלה עליה לשרתו ולכבדו (שורות 6-8). בסוף הקטע נרשמה תוספת הכתובה ("מהרא") שנותן החתן, ואולם ציון הסכומים לא שרד (שורות 8-9).

1. [...] בשבועה דהיא שנת ארבעה אלפינ ותמן מאון ועשר שנין לבן רייתיה דעלמא [...]
2. [...] בידינא ושהדיא דחתמין לתתא <sup>153</sup> כגן מר אברהם החבור [...]
3. [...] לא כעיס ולא רעיץ ולא תפיס ולא כפיף למיסב ליה אתנא [...]
4. [...] זוויין דכסף דאינון חמשין כסף דכתיבין בספר אוריתיה דמששה רבנו [...]
5. [...] גוברין יהודאין דאינון זאיפנין (מפרנסין ומלכשין [...])
6. [...] וקבלת על [נפשה שרוה דא] כלתא בתולתא והות ליה [...]
7. [...] דתהוי קאימה קדמוהי ומשמשא יתיה פהלכות [...]
8. [...] ובנקיו ומהרא דיפסק כגן מר <sup>154</sup> אברהם [...]
9. [...] [ואשתייר עלוי [...]

אלא אל"ף, כפי שקראתי, אבל ייתכן שאין לקרוא "אלכראה" אלא "אלבראר". בההדרתו של גיל יש שינויים אחרים, בשורות 2, 4, 9, 10, שלא העיר עליהם, וכולם שגויים לדעתי. אבל בשורה 14, אולי באמת יש לקרוא "בור מים מלוחים" במקום "ביר מים מליחים".

153 הקלף קרוע מעל שתי האותיות האלה וייתכן שנרשמו מעליהן נקודות לקיצור (מרנו רבנו) ואולי היה שם סימן מחיקה, מכיוון שהתיבה בטעות והיא באה במקומה הנכון בהמשך השורה.

154 ככל אחת משתי התיבות האחרונות חיבר הכותב את הנקודות העיליות לקו מעל התיבה.

## ביאור

1. בשבועה דהיא שנת ארבעה אלפין ותמן מאון ועשר שנין לב[ריתיה דעלמא]. תרגום: כשבוע שהיא ארבעת אלפים ושמונה מאות ועשר שנים לב[ריתא העולם]. בכ"י Bodl. MS Heb. a. 3, fol. 32 הנזכר, שכתב ר' אליהו, נוסח התאריך הוא בעברית. על המניין לפי שבע שנות המחזור של 'שבוע' השמיטה, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 102-103. שנת 4810 ליצירה הייתה השנה הראשונה ל'שבוע'.

2. בידינא ושהדיא דחתמין לתתא. תרגום: בית הדין והעדים שחותמים למטה. איני זוכר שהמילים האלה נמצאו בפתח כתובה אחרת. על פי ההמשך ומן ההשוואה לכמה מן הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל דומה שהנוסח שחלקו שרד כאן הוא מעין: "(איך) אתא (ל)קדמינן [אנן] בידינא ושהדיא דחתמין לתתא פלוני חתנא [ואמר מן דעתיה וכו'] למיסב ליה אנתא" (בא לפנינו אנו) בית הדין והעדים שחותמים למטה פלוני החתן ואמר מדעתו ... לשאת לו אישה). ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 120-122. ואולם גם בנוסחאות הנרמזות שם אין אלא מעין "(איך) אתא (ל)קדמינן פלוני וכו', בלי "בידינא ושהדיא" וכו'. הטקסט המתפרסם כאן מספק עדות מיוחדת אפוא על עריכת טקס הנישואין (או האירוסין) וכתובת הכתובה בבית הדין. טקס נישואין וכתובת הכתובה בבית הדין אומנם נזכרים בשתי תשובות של הרמב"ם ושתייהן עוסקות בנישואי אישה 'קטלנית'; ראו תשובות הרמב"ם, סימן טו (מהדורת יהושע בלאו א 24); סימן ריח (שם, ב 387). כמה תעודות מן הגניזה מעידות על עריכת הטקס וכתובת הכתובה בבית הדין, אבל גם הן עוסקות בנישואין שניים של גרושה. ראו אשור שידוכין ואירוסין, לעיל ה"ש 104, 148-149. התיבה "בידינא" (במקום "בית דינא") מקובלת בארמית בבלי, ואולי בהשפעת הארמית הבבלית חדרה התיבה גם לכמה טקסטים של ארמית ארץ-ישראלית. ראו סוקולוף ארמית בבלי, לעיל, על יד ה"ש 96, בעמ' 210; סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 75. ואולם התיבה "בידין" באה גם בקטע גניזה של התלמוד הירושלמי, ראו שלמה נאה "הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי" בתוך יעקב זוסמן גנזי הירושלמי בעמ' 777 ה"ש 152 (תש"ף).

3. לא כעיס ולא רעין ולא תפיס ולא כפיף. תרגום מילה במילה: לא כעוס ולא רצוף ולא תפוס ולא כפוף. הקלף קרוע לפני התיבה "לא" שבראש השורה, והלמ"ד כתובה מייד אחרי הקרע. סביר אפוא שיש להשלים "ולא". ארבע המילים "כעיס, רעין, תפיס וכפיף" עניין כולן אנוס. הן באות מהצהרת החתן שהוא פועל מרצונו ולא מתוך אונס או מעידות (בלשון נסתר) על כך. לסעיף זה בכתובות לפי מנהג ארץ ישראל, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 131-147, ולסדרת הביטויים השליליים, שם, בעמ' 139-143. הביטוי 'לא תפיס' לא נמצא לפי שעה במקום אחר. תפיסה כלשון

אונס תואמת את מדרש חז"ל 'והיא לא נתפשה (במדבר ה 13), להוציא את האנוסה' (ספרי, במדבר פיסקה ז, 12, ומקבילות)<sup>155</sup>.

**למיסב ליה אנתא.** תרגום: לשאת לו אישה. ביטוי דומה, "למיסב לי/ליה לאנתה/ לאנתא/לאנתו" [לשאת לי/לו לאישה] מופיע בשינויים קלים בכתובות רבות לפי מנהג ארץ ישראל; ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 156-157. אבל כמעט בכולן באה למ"ד בראש התיבה האחרונה של הביטוי ("לאנתה" וכו', לאישה). יוצאת מן הכלל היא הכתובה מרמלה הנזכרת שכתב ר' אליהו, ושם, שורה 4: "למסב לי אנתא" (בנוסח הכתובה היא החתן מדבר בעד עצמו). בההדרתה שיערתי ש"אנתא" היא אולי טעות כלשהי במקום "לאנתא"<sup>156</sup>, אך מן הקטע שלפנינו מוכח שר' אליהו סיגל נוסח זה.

4. [במהר מאתן זווין] דכסף דאינון חמשין כסף דכתיבין בספר אוריתה דמ[שה] רבנ[ו]. תרגום: [במהר מאתיים זווים] של כסף שהם חמישים כסף שכתובים בספר תורת מ[שה] רבנ[ו]. לא ראיתי פסקה זו כמות שהיא במקום אחר. את הביטוי שבראש השורה השלמתי על פי ההשוואה לכתובה הנזכרת מרמלה, שכתב ר' אליהו, ושם (כ"י Bodl. MS Heb. a. 3, fol. 32, שורות 4-5): "במהר מאתן זווין דכסף כמה דקבעון מר[וינן] רבנן למיתן לכתולתא ל[ד]בנתהון דישאל" [במהר מאתיים זווים של כסף כמו שקבעו מר[וינו] רבותינו לתת לכתולות בנות ישראל]. בכתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל שבהן צוין, כמו בקטע המתפרסם כאן, שכסף הכתובה הוא מן התורה, נמצא ניסוח אחר, כגון: "כמה דאמר משה למיתן לכתולתא בנת ישראל" [כמו שאמר משה לתת לכתולות בנות ישראל]. לכאורה בין זמן כתיבת הכתובה שקטע ממנה מתפרסם כאן לבין זמן כתיבת הכתובה הנזכרת מרמלה שינה ר' אליהו את שיטתו בשאלת מעמד הכתובה, מן דאורייתא לדרבנן. אבל בהמשך הכתובה היא (שורה 10) "מהרא דאורייתא". ייתכן אפוא שיש להסביר את שינויי הנוסח בדרך אחרת, וראו את הדיון אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 249-251. חמישים כסף (שקלים) כתובים בתורה בדברים כב 29, והם שווים מאתיים זווים (ראו ציון למקורות חז"ל ועוד ודיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 240).

5. גוברין יהודאין דאינון זאינין] ומפרנסיין ומלבשיין. תרגום: אנשים יהודים שזנים ומפרנסים ומלבישים. להתחייבויות החתן לכלתו שבסעיף זה ראו את המקורות והדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 167-178, ולעיל הביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 44.5554A. ע"ב, שורות 8-10. הניסוח בכתובת רמלה הנזכרת שונה מעט.

6. [וקבלת על [נפ]שה שרוה דא [כל]תא בתולתא והות ליה [להרן] אברהם חתנא לאנתו]. תרגום: וקיבלה על עצמה (=והסכימה) שרוה הכלה הזאת הבתולה והייתה [לאברהם החתן הזה לאישה]. פענוחם של שרידי המילים הראשונות בשורה וההשלמה

155 ראו פרידמן, המחזיר גרושתו משנישאת, לעיל ה"ש 33, בעמ' 211-212.

156 ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 156, הערה 20; ב, בעמ' 148.

שלהם ושל הביטוי שבסופה נעשו בעזרת המקבילה בכתובה הנזכרת מרמלה שכתב ר' אליהו, שורות 6-7 (שם אחרי "לאנתו" [לאישה]: "ולאמהון דבנין" [ולאם בנין], וסביר להניח שכך היה כאן גם כן).

את השם סרוה ('ברוש') כתבו לפעמים בשי"ן שמאלית, שרוה.<sup>157</sup> הגניזה הנציחה עדויות על נשים אחדות שנקראו סרוה, אבל השם היה נדיר יחסית. הכתובה שקטע שלה מתפרסם כאן, נכתבה, כנזכר, בשנת 4810 ליצירה (1049/50 לסה"נ), לכלה הבתולה שרוה ולחתן אברהם החבר, ששמות אבותיהם לא שררו בקטע. כשנתיים לאחר מכן, ביום כ"ב בטבת שנת 4812 ליצירה, נכתבה כתובה ברמלה, לכלה סרוה בת מבורך ולחתן מרואן בן טוביה.<sup>158</sup> שם כתוב כי אלה היו נישואיהם השניים של בני הזוג סרוה ומרואן, שחזרו ונישאו אחרי שהתגרשו. סביר להניח ששרוה זאת לחוד וסרוה לחוד, כלומר שאלה היו שתי נשים שונות, אף על פי שאפשר להעלות על הדעת אפשרויות אחרות.<sup>159</sup>

7. [...] ד[תהוי קאימה קדמוהי ומשמשא יתיה כהלכות]...]. תרגום: [ש]תעמוד לפני ותשמש אותו כהלכות נשים [...] להתייבקות הללו של האישה, לרבות העמידה לפני בעלה לשרתו, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 182-183, ולעיל הביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.44, ע"ב, שורות 12-13. כבר הבאנו לעיל מן אבות דרבי נתן, הוספה ב לנו"א, פרק ט, ד"ה מה היה (מהדורת שכטר 164-165): "אשתו נוהגת בו כבוד [...] עומדת לפניו ומשמשו". וכך שנינו בברייתא בכבלי, כתובות סא, ע"ב: "אינו כופה לא לעמוד לפני אביו ולא לעמוד לפני בנו". וראו מדרש תהלים, מזמור נט, ג (מהדורת שלמה בובר 302): "והוות קימא מקווה (במהדורה הנ"ל: קמיה) ומנהרא ... וכל ליליא הוות קיימא ומנהרא ליה עד דאתא צפרא" [והייתה עומדת לפניו ומאירה ... וכל הלילה הייתה עומדת ומאירה לו עד שבא הבוקר]. פסיקתא רבתי, דף קלו ע"א (מהדורת מאיר איש שלום): "למלך בשר ודם שנשא בת מלכים, אמ' לה עמדי

157 כך, למשל, בכ"י ENA 2742.7, שטר הרשאה משנת [48 ליצירה (סוף התאריך מטושטש) מן העיר צור, שמעיד כי שרוה בת אברהם בן יפת, אחותה בנאת, ועוד שתי נשים (מליחה ובנאת) מינו שליח.

158 כ"י TS 16.123 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 13, בעמ' 155-165) ושם ציון לפרסומו הקודם של אסף. בשעת הההדרה לא חישבתי את החודש והיום בחודש לסה"נ וציינתי בפרסום שהכתובה נכתבה בשנת 1052 בלי פירוט נוסף. זו הייתה טעות ובהדרת הכתובה שלו ציין אל נכון גיל (ארץ-ישראל, לעיל ה"ש 2, ג, מספר 566, בעמ' 424-425), שהכתובה נכתבה ביום 29 בדצמבר 1051. ואולם בההדרתו יש כמה טעויות ואי-דיוקים, ואולי הוא כתב אותה בלי שהספיק לעיין היטב בההדרתי ובביאורים המלווים אותה, ואכמ"ל.

159 כגון ששתי הכתובות רומזות על אישה אחת, שסרוה (שרוה) התגרשה מאברהם, נישאה למרואן, התגרשה ממנו וחזרה ונישאה לו, וכל זה בפרק זמן של כשנתיים. בזמן כלשהו לאחר כתיבתו נמחק כ"י TS 16.123 בחמישה קווים, וכבר שיער גיל, שם, ג, בעמ' 424, שסרוה התגרשה שוב ממרואן.

השקיני כוס אחד, לא רצתה להשקותו" וכו'.<sup>160</sup> בכתובה הנזכרת מרמלה שכתב ר' אליהו חסרה הפסקה "כהלכת" וכו', ראו פרידמן, שם, ב, בעמ' 148, ביאור לשורה 8.

8. [...] בדרכיו ובנקיו. תרגום: [בטהרה ובנקיות. ראו לעיל הביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.44, ע"ב, שורה 13. אחרי מילים אלה הניח ר' אליהו רווח, שמסמן סוף פסקה, גם בכתובה הנזכרת מרמלה שכתב, שורה 8.

**ומהרא דפסק. תרגום: והמוהר שפסק. שתוספת הכתובה נקראה מוהר (מהרא) סתם, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 270. כאן תיאר ר' אליהו את קביעת סך התוספת כהחלטת החתן, ואולם בכתובה הנזכרת מרמלה, שורה 10, וכמו שנמצא בכתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל, ייחס ר' אליהו את הקביעה הזאת להסכמת שני הצדדים: "ואתרצון תריהון ואוסיפו על מהרא דאורייתא". ראו את הדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 19, 271.**

### 5 (74). קטע מכתובת דניאל ובת מנצור

כנראה צור, בין השנים 1028-1054 בערך

כ"י ENA NS 77.354

חומר הכתיבה נייר; מידותיו: 14 X 16 ס"מ לערך.

זהו קטע צר מצידה הימני של כתובה לפי מנהג ארץ ישראל. השורות הראשונות והאחרונות של הכתובה חסרות לגמרי אבל שרדו כמה מילים מתשע-עשרה שורות שכללו בוודאי את רוב הכתובה. הכלה הייתה בת מנצור והחתן דניאל (כנראה), והם בני עניים. הפסקאות שמהן שרדו חלקים כוללות הצעת הקידושין-הנישואין והסכמת הכלה והתחייבותיהם ההדדיות (שורות 1-5), מינוי מורשה הכלה (שורות 6-8), המוהר המוקדם והמאוחר (שורות 9-12), הנדוניה (שורות 13-14), ירושת הנדוניה (שורות 15-18).

על פי כתבו אפשר לזהות את הכותב, הוא הסופר, החכם ('החבר') שמואל ברבי משה, שהיה פעיל בצור בין השנים 1028-1054 לפחות.<sup>161</sup> הוא חתם כעד על כתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6, המתפרסמת לעיל וכתב גם את הקטע המתפרסם להלן, כתובה 6 (75), כ"י ENA NS 75.20, ראו שם.

160 מדרש תהלים הטקסט על פי מאגרים <https://tinyurl.com/y3yv4pb>. פסיקתא רבתי

הטקסט על פי מאגרים <https://tinyurl.com/yy584tax>

161 ראו עליו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 254-255, בהקדמה לכ"י TS 13 J 6.14 (שם, מספר 26, בעמ' 255) ששמואל ברבי משה כתב, ובעמ' 280, בהקדמה לכ"י RNL Yevr. III B (Antonin) 635 (שם, ב, מספר 29) שהוא כתב גם כן; גיל ארץ-ישראל, לעיל ה"ש 2, א, בעמ' 155-156.

1. ברת מנצור נצ ... עורד [ ]
2. כשירין דינין ומלבשין ומוקריין [ ]
3. ורצת וצבת להתנסבה ליה ולמוקר [ ]
4. כשיראן [בנתהון] דישראל דמוקרן ומשמשן
5. ובדכיו ונקיו וצביית הדה פא..ה ומניית [לה]
6. למהוי אפטרופוס דילה על השיאה להדן [ ]
7. ורצת וצבת בכל מה דהוא עבד בעסקה ומתני לה ועלה [ ]
8. שהדין דחכמין יתה ו[ ]
9. ברת מנצור שיתא דינרין ש[למין]
10. דינר חד ונכלל בנדרוניית[ה]
11. מאחרין עלוי לית לה [מתבוע]
12. תחות רשותיה [ ]
13. דניאל זוג כלכלין [ ]
14. תריין דינרין ב[ ]
15. ועברת הדה פא..[ ]
16. במה דאתותר מן [ ]
17. רשותיה יתפלג ב[ ]
18. פלגא יזכה בו [עלה]
19. חארט ... [ ]

### ביאור

2-1. ברת [...] כשירין וכו'. תרגום: בת מנצור נוח[נפש] [...] עוד [...] כמו אנשים] כשרים שזנים ומלבישים ומוקירים [את נשיהם]. לעניין הצהרת החתן על לקיחת הכלה לאישה והתחייבותו לזון אותה ולכבדה ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 156, 167, 176.

3-5. הסכמת הכלה להינשא לחתן ולהוקירו ולשמשו. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 179-188, ולעיל בביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.44, ע"ב, שורה 10-13. 8-5 מינוי הכלה למורשה המייצג אותה בענייני הנישואין. ראו את הדיון אצל פרידמן, שם, א, בעמ' 216-232, ולעיל בביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.44, ע"ב, שורה 10-13.

5. וצביית הדה פא..ה ומניית. תרגום: ופא..ה זאת מינתה מרצונה. משמה של הכלה שרדו כחמש אותיות בלתי קריאות, וכן שרדו חלקי כמה אותיות מן השם בשורה

15, גם שם אחרי התיבה "הדה". מצירופי שרידי שתי התיבות אני משער שאולי יש לקרוא פא.א.א. אבל לא נראה מן השרידים של שתי האותיות האחרות שאפשר להשלים "פאיזה" או "פאצלה", שהם שני שמות נשים שהיו מתאימים לכאורה.

6. על השיאה. היינו, על השאתה, להשיאה, ראו לעיל, כתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6, בביאור לשורה 3.

7. ומתני לה ועלה. תרגום: ומתנה לה ועליה. לנוסח זה של הסכמת הכלה לתנאים לזכותה ולחובתה שהסכים עליהם האפוטרופוס, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 225, והכתובות שצוינו שם בהערה 22.

8. שהדין דחכמין יתה ו...]. תרגום: [שני] עדים שמכירים אותה ו...]. אפשר להשלים את התיבה שבראשה וי"ו והתיבות שלאחריה מעין כך: "ואילין שמהתהון (ואלה שמותיהם) פלוני" וכו', כמו בכ"י PER H 24 (פרידמן, שם, ב, מספר 16, בעמ' 184), שורה 16: "ואילין" וכו'; כ"י TS 12.630 (שם, ב, מספר 24, בעמ' 244), שורה 16: "ואילין" וכו'; והשוו כ"י TS 8.133 + TS 16.219 (שם, ב, מספר 39, בעמ' 340), שורה 14; וכ"י TS 18 J 1.3 (שם, ב, מספר 50, בעמ' 378), שורה 6, שניהם בעברית: "והם" וכו'. או שיש להשלים מעין כך: "וקנו מידה פלוני" וכו' כמו בכ"י Bodl. MS. Heb. a. 3, fol. 32 (שם, ב, מספר 12, בעמ' 144), שורה 9.

9-12. ברת מנצור שיתא דינרין [...]. תחת רשותיה. תרגום: [וקיבל עליו החתן לתת לפלונית] בת מנצור שישה דינרים שולמים... מהם הקדים לה] דינר אחד ונכלל בנדונייתה] ונשארו חמישה דינרים מאוחרים עליו. אין לה רשות לתבוע אותם כל זמן ... והיא] תחת רשותו. סכומי המוהר מצביעים על המעמד הכלכלי הנמוך של החתן (ושל הכלה). לנוסח הפסקה ראו לעיל הביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.45, שורות 1-6, ומה שצוין שם.

10. ונכלל בנדונייתה]. בכתובות אחדות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה צוין שהמוהר המוקדם הוכלל בנדוניה, כלומר שאת הכסף שהחתן נתן לכלה עד זמן החתונה היא או משפחתה החזירה לו בתור נדוניה, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 278. וראו משנה, בבא בתרא ט, ה: "שילח סיבלונות מרובים כדי שיבואו עמה לבית בעלה". בתלמודים הובאו ברייתות המתארות את התפתחות מוסד הכתובה מן המוהר המקראי, ובשלב אחד החזירה משפחת הכלה אל החתן את הכספים שהוא נתן לה, והוא היה קונה בהם כלים, כלומר שהמוהר הוחזר אליו כנדוניה. בירושלמי כתובות ח, ח (לב, ע"ב, 996 מהדורת האקדמיה ללשון העברית): "וחזרו והתקינו שתהא כתובתה (=כספי המוהר) אצל בעלה [...] שיהא אדם לוקח בכתובת אשתו כוסות וקערות ותמחויים"; ובבבלי, כתובות פב ע"ב: "התקינו שיהו מניחין אותה בבית חמיה, עשירות היו עושות

אותה קלתות של כסף ושל זהב עניות עושות אותה עביט של מימי רגלים".<sup>162</sup> המילה "נדוניה" שבקטע המתפרסם כאן ובכתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה שאולה מן הארמית הבבלית והיא תוספת מאוחרת בנוסח הכתובות האלה. אצל פרידמן שם, א, בעמ' 409, הערה 50, ציינתי שהביטוי "מן נדונייתה" (שם כתבתי רק את התרגום 'of the dowry') חסר בתנאי הנידון שם, בכ"י PER H 1 (פרידמן, שם, ב, מספר 11, בעמ' 134), שורה 27, אבל שהביטוי ישנו במקבילות שבכ"י TS 13 J 6.14 (פרידמן, שם, ב, מספר 26, בעמ' 256), שורה 2, ושבכ"י TS 34.35 (שם, מספר 22, בעמ' 229), שורה 34 – אך בקטע האחרון שרדה למעשה רק התיבה "מן".

14-13. דניאל זוג כלכלין [...] תריין דינרין ב[...]. תרגום: דניאל שני עכסים [...] שני דינרים ב[...]. זה כל מה ששרר מרשימת כלי הנדוניה של הכלה. מסתבר שדניאל היה שם החתן, אך אפשר שזה שם אביו ושם החתן אבד. עכסים נרשמו בין תכשיטי הכלה גם בכתובה מצור משנת 1023, כ"י NLI 577.4/98 (פרידמן, שם, ב, מספר 2, בעמ' 40), שורה 22 (בצירוף עברית, ערבית וארמית): "עכסין כסף ידועין כלאכל תמניא [דינרין]". תכשיט זה יכול היה לשמש מעין קמיע ולפעמים יועד לילד.<sup>163</sup>

18-15. ועברת הדה [פסוק] [...] כמה דאתותר מן [...] רשותיה יתפלג ב[...]. פלגא יזכה בו [בעלה] [...]. תרגום: ותמות זאת פ' [...] כמה שנשאר מן [...] רשותו ייחלק ב[...]. חצי יזכה בו [בעלה] [...]. שרדו כאן חלקים משני תנאים המשלימים זה את זה והעוסקים בירושת נדוניית האישה לאחר מותה, האחד, ירושת הנדוניה על ידי בניה, והשני, חלוקת הנדוניה בין בעלה ומשפחתה, אם תמות בלי בנים.

על פי המקבילות בקטעי כתובות אחרות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה, יש להשלים את הכתוב מעין כך: "ואינון לה ולברה מן בתרה אן חס ושלום] ועברת הדה פ' [כלתא בחיי בעלה יזכון בניה] כמה דאתותר מן [נדונייתה ואן עברת בחיי בעלה דלא בנין והיא תחות] רשותיה יתפלג במה דאתותר מן נדונייתה לתרין חלקין] פלגא יזכה בו [בעלה ופלגא יחזור לבית אבהתה] (תרגום: [והם (כלי הנדוניה הרשומים לפני כן) לה ולבנה אחריה, אם חס ושלום] תמות פ' זאת [הכלה בחיי בעלה, יזכו בניה] כמה שנשאר מן [נדונייתה. ואם תמות בחיי בעלה בלי בנים והיא תחת] רשותו, ייחלק [מה שנשאר מנדונייתה לשני חלקים], חצי יזכה בו [בעלה וחצי יחזור לבית אבותיה]).

לראשון משני התנאים האלה ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 379-391 (בייחוד 388-389). לשני ראו שם, בעמ' 259-260, 391-418 (בייחוד 409), וכ"י TS 13 J 6.14 (פרידמן, שם, ב, מספר 26, בעמ' 256), שורה 1, וגם שם "[...] רשותיה

162 למקורות אלה ראו מרדכי עקיבא פרידמן "אישות ומשפחה, פרק לדוגמא – ממוהר לכתובה" יד לתלמוד – פרקים לדוגמא 59-63, 91, ובייחוד בעמ' 62 (א"א אורבך עורך, תשמ"ג).

163 ראו גויטיין, לעיל ה"ש 7, ד, בעמ' 221-222, 429, בעמ' 526-528; ועל התעודה הנרמזת בנוגע לקמיע ראו גויטיין פרידמן ספר הודו ג, לעיל ה"ש 136, בעמ' 402, הערה 1.



יתפלג" וכו'. וכן ראו לעיל כאן, הביאור לשורה 10, ולעיל, כתובה 3 (72), כ"י ENA 2747.6, ע"ב, שורות 1-2. על כך שיש להשלים את המילים "אן חס ושלום" בסוף שורה 14, לפני "ועברת" (ומתה; ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 410) שבשורה 15, ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 412 ואילך; כ"י NLI 577.4/98 (פרידמן, שם, ב, מספר 2, בעמ' 41), שורה 30 – שם אין וי"ו אחרי הביטוי "חס ושלום", אבל ישנה בתעודות אחרות שמן הגניזה.

19. חארת. שרדו רק ראשיהן של שתי האותיות האחרונות. זהו כנראה השם הפרטי "חארת" (בעברית: חורש) הידוע ממכמה תעודות בגניזה. אפשר שאת קצות ראשיהן של שתי האותיות שכתובה התוכפת יש להשלים "בר". מן השריד הזה אי אפשר לזהות את הפסקה שהייתה כתובה כאן.

### 6 (75). קטע קטן של כתובה כנראה צור, בין השנים 1028-1054 בערך

כ"י ENA NS 75.20<sup>164</sup>

חומר הכתיבה: נייר; מידותיו: 5 X 5 ס"מ לערך.

זהו קטע צר ובו מילים אחדות מן הצד הימני של כתובה לפי מנהג ארץ ישראל, לקראת סופה. הקטע כתוב בכתבו של שמואל ברבי משה, שהיה פעיל, כנזכר כבר לעיל, בעיר צור בין השנים 1028-1054 לפחות. הוא כתב גם את הקטע המתפרסם לעיל, כתובה 5 (74), כ"י ENA NS 77.354, ראו בהקדמה שם. כמובח מן ההפרש ברוחב השוליים הריקים לימין הכתוב בשני הקטעים, שניהם אינם שרידים של כתובה אחת.<sup>165</sup> שרידי השורות שלפנינו תואמים את הכתוב בשורות מסוף נוסח הכתובה שכתב סופר זה בכ"י TS 13J 6.14 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 26, בעמ' 256-257) ובביאור שלהלן צוינו הביאורים לפסקאות התואמות את הכתובה ההיא והספרות שסומנה שם. אין במילים ששרדו כאן שום חידוש לעומת הכתוב שם.

164 כאשר מצאתי קטע זה לפני שנים לא היה לו מספר כלשהו. הצעתי לספרן למספר את הקטע במספר שיהיה רק שלו, אך הספרן העדיף להוסיף את הקטע החדש לקטע אחר שצוין במספר זה. הקטע השני הוא מכתב קצר בערבית-יהודית שבו מבקש הכותב מן הנמען "ירום הודו" (כמשוער הנגיד) להשכיח שלום בין איש ואשתו. האיש שהיה מסוכך עם אשתו נקרא "אלמכין" (קרא: אלמכין) והוא הביא את המכתב לנכבד הנמען. ייתכן שהאיש שרב עם אשתו היה אלמכין בן מרדוך, איש ציבור הפעיל בשנותיו האחרונות של ר' אברהם בן הרמב"ם ובשנותיו הראשונות של בנו ר' דוד. על אלמכין זה ראו מרדכי עקיבא פרידמן "תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם" ציון פא 335, 353-354 (תשע"ו).

165 ד"ר אמיר אשור בדק את שני הקטעים בקיימברידג' ומצא שהשוליים הימניים בקטע זה צרים בכחצי ס"מ מן השוליים בקטע הקודם.

1. ואתמרק<sup>166</sup>
2. דקיימיץ
3. יהון אחריץ
4. וחייא ומית[ותא]
5. תרתי אופיניה
6. ....
7. גמור וחמור
8. ומחוזק שטר פרנצא<sup>167</sup>
9. בנימוסי אומי עלפא

### ביאור

1. ואתמרק. תרגום: וקיבל משלם. זהו שריד מפסקה שבה הודה החתן שקיבל את כל כלי הנדרוניה. ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 260, הביאור לשורות 4-3, ומה שצוין שם.
2. דקיימיץ. תרגום: שקיימים. זהו שריד מפסקה שבה התחייב החתן שהוא ויורשיו אחריהו יהיו אחראים לשלם את הכתובה. ראו פרידמן, שם, בעמ' 261, הביאור לשורה 5, ומה שצוין שם.
3. יהון אחריץ. תרגום: יהיו אחראים. זהו שריד מפסקה שבה התחייב החתן שהאחריות לתשלום הכתובה חלה על כל נכסיו. ראו פרידמן, שם, בעמ' 261, הביאור לשורות 7-6, ומה שצוין שם.
4. וחייא ומית[ותא]. תרגום: וחיים ומוות. זהו שריד מפסקה שבה נאמר שהחתן והכלה הסכימו בדבר אופן ירושת הכתובה אם תמות האישה בחיי בעלה. ראו פרידמן, שם, בעמ' 261, הביאור לשורה 8, ומה שצוין שם.
5. תרתי אופיניה. תרגום: שני הצדדים. זהו שריד מפסקה שבה נאמר שהחתן והכלה קיבלו עליהם את האחריות על הכתובה או הורו לסופר לכתוב ולעדים לחתום. ראו פרידמן, שם, בעמ' 263-264, הביאור לשורות 15-17, 18-19, ומה שצוין שם.
7. גמור וחמור. מנוסחאות הקניין. ראו פרידמן, שם, הביאור לשורות 19-20, ומה שצוין שם.

166 יש שרידים משתי אותיות מן השורה הקודמת.

167 לא קיים אלא צל צילן של האותיות והפענוח והשחזור הם על פי המקבילות בלבד.

8-9. ומחוזק שטר פרנא [...] בנימוסי אומי עלמא. תרגום: ומאושר שטר הכתובה [...] בנימוסי אומות העולם. זהו שריד מפסקה שבה נאמר שהכתובה תהיה קבילה בכל בית דין ובית משפט. ראו פרידמן, שם בעמ' 264, הביאור לשורות 20-22, ומה שצוין שם.

7 (76). קטע פגום מכתובה עתיקה של אברהם בר עילי  
אולי מן המאה העשירית

כ"י TS AS 74.316

חומר הכתיבה: קלף; מידותיו: 5.3 X 16 ס"מ לערך.

פס קלף צר זה מכיל בצידו הראשון מילים ואותיות אחדות משש-עשרה שורות של כתובה לפי מנהג ארץ ישראל. הכתב נראה קרום, אולי מן המאה העשירית.<sup>168</sup> הקלף נפגע מחורים וכתמים וכמעט כל מה שהועתק להלן הוא בבחינת ספק או ספק ספקא. השם אברהם בר עילי שרד (כמעט בשלמות) פעמיים, ומסתבר שהוא היה החתן. בטקסט אפשר לזהות מילים השייכות כנראה להבטחת החתן לזון ולפרנס את אשתו (שורה 2), לפסקה שעניינה כסף הקידושין ("קדושה") והמוהר (שורות 4-6), לרשימת כלי הנדוניה (שורות 7-9), למינוי מורשה של הכלה (שורה 11), לאישור לקבילות הכתובה בכל בית משפט (שורה 12), ולחתימות עדים (שורות 14-16). אחרי מילים ששייכות לסוף רשימת כלי הנדוניה בשורה 9 יש רווח של כשלוש שורות שנראות ריקות לגמרי לפני שנמשך הטקסט בשורה 10. איני יודע אם הונח רווח כדי להבליט את מקום הנדוניה לכבוד משפחת הכלה או משום סיבה אחרת. כלי הנדוניה צוינו במילים בערבית-יהודית ואחריהן מילות מספר בארמית ארץ-ישראלית לציון הערך בדינרים.

כמו שמצאנו בכתובות אחרות, אחרי שכבר לא היה צורך בשטר, חתך מאן דהו את הקלף לפסים צרים, כדי לכתוב טקסט אחר בצד הריק. לפעמים חיברו בתפירות את הפסים האלה אחד מתחת לשני, כדי לייצר תכריך (rotulus), מגילה אנכית הנקראת מלמעלה למטה. בתחתית הפס הזה עדיין רואים את התפירות שחיברו אותו לפס אחר. בצד הריק של הקטע שלנו השתמשו לכתיבת הגדה של פסח ככל הנראה. הטקסט בע"ב מכיל חלק מן הברכה המפויטת על היין, "אשר ברא יין עסיס", אך הטקסט נפגע מאוד.<sup>169</sup>

1. [ יקרו ]

2. [ זיין ומרפנס (!) ]

3. [ אברהם בר עילי ]

168 גם הכתיב של המילים הערביות בשורות 7-8 (כיתן, רידא) תואם את התקופה הקדומה.

169 נוסח שלם של ברכה מפויטת זו פורסם אצל נפתלי וידר התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב – קובץ מאמרים 234-241 (תשנ"ח). תודתי לפרופ' שולמית אליצור שזיהתה את שרידי הפיוט והפנתה אותי לפרסומו של וידר.

4. [ קדושה ועוז ]
5. [ אצבת. ]
6. [ הוץ מאון .. עוד מה ]
7. [ ובין תרין טוב פיתן .. ]
8. [ ודינר רידא בד שבי תרין ]
9. [ וטרמיס סכום מה דאעלת ]
10. [ אברוהם בר עילי בריבין ]
11. [ ובר משה למהוין ]
12. [ דיפוק ויתקרי [בין] בדיני ]
13. [ אצנה ] [כלתה בתולתה (?) ]
14. [ ובר ... ]
15. [ ... בר יוסף ]
16. [ וברו ועד ]

#### ביאור

7. תרין (שני דינרים) טוב כיתן. "ת'וב" הוא בגד או בד. ראו פרידמן מילון, לעיל ה"ש 96, בעמ' 925, והמסומן שם. "כיתן", אם הקריאה נכונה, הוא כתיב חריג לפתאן, פשתן. ראו בלאו מילון, לעיל ה"ש 48, בעמ' 589.

8. רידא בך שרב תרין. "רדא" היה בגד או עטיפה. ראו גויטיין, לעיל ה"ש 7, ו, בעמ' 97 (במפתח). "שרב" הוא פשתן משובח ויקר, ראו פרידמן מילון, לעיל ה"ש 96, בעמ' 902. נראה שכתוב "בר", אבל אולי יש לקרוא את המילה הערבית "בו", והיינו הך.

9. וטרמיס סכום מה דאעלת. תרגום: ושליש דינר זהב, סכום מה ש'הכניסה. על "טרמיס", ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 25; סוקולוף ארמית א"י, לעיל ה"ש 23, בעמ' 243.

11. למהוי (להיות). אולי השלם "אפוטרופוס" (לצורותיה). על מינוי מורשה לייצג את הכלה ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 216-232.

12. [דיפוק ויתקרי [בין] בדיני]. תרגום: שיוצג וייקרא בין בדיני. זהו שריד מן הפסקה המאשרת שהכתובה תהיה קבילה בכל בית דין. ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 472-474, ולעיל בביאור לכתובה 1 (70), כ"י RNL Yevr. III B 1063 (Antonin), שורה 11.

8 (77). קטע כתובה ובה מוהר לפי מנהג הקהל  
כנראה דמשק

כ"י TS AS 147.280

חומר הכתיבה: קלף; מידותיו: 12 X 11.5 ס"מ.

קטע קטן של כתובה לפי מנהג ארץ ישראל. אותו כתב נמצא ככל הנראה בכ"י TS AS 156.394, קרע זעיר לקראת סופה של כתובה, שיצא לאור אצל פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 471, מספר 67. אין חיבור ישיר בין הקטעים ואי אפשר לוודא אם הם שייכים לכתובה אחת או לשתי כתובות. בקטע המתפרסם כאן ישנם ביטויים נדירים הידועים מקטע הכתוב ביד אחרת, כ"י TS 12.118 (פרידמן, שם, בעמ' 349, מספר 41), והקטע הוא שרד מכתובה שנכתבה ככל הנראה בדמשק. יש להניח שגם הכתובה שקטע ממנה מתפרסם בזה נכתבה שם, כמו שיבואר להלן.

שרדו בכל שורה מילים אחדות בלבד. הקטע נפתח בהצעת הנישואין של החתן ובהתחייבויותיו כלפי הכלה לפרנסה וכו' (שורות 1-4). בהמשך באים הסכמת הכלה לנישואין והתחייבויותיה לכבד ולשרת את בעלה (שורות 5-7); שרידים העוסקים בענייני המוהר, כולל מנהג הקהל והקביעה שהבעל יהיה חייב לשלם את המוהר המאוחר רק אם יגרש את אשתו מרצונו והיא לא תעבור עברה של ערוות דבר (משורה 8 עד ראש שורה 11); ושרידים לא מזוהים (סוף שורה 11 ושורה 12).

1. [...] חלפון ה [ ]
2. [...] למסב לה [ ]
3. [...] מפרנס ומוקר [ ]
4. [...] מכלפלין ו [ ] ומפרנסין [ ]
5. [...] וצבת וקיבלת על [ ]
6. [...] וה ומקרה (!) ומייקרה ית [ ]
7. [...] ופלהן ומשמשן ית בעליהון בטהרה [ ]
8. [...] דין כ יב כמנהג קהלה ושאהר [ ]
9. [...] דין י ואשתיר עלוי דין פ [ ]
10. [...] ומה שנשאר עליו לא יתחייב בשיל'ומו [ ]
11. [...] דבר מפ.. [ ] פבור [ ]
12. [...] אמר ופל'... [ ] ב. [ ]

**ביאור**

1. מסתבר שחלפון היה שם החתן או אביו או אבי הכלה.

5. וקיבלת]. אולי אפשר לזהות שרידים כלשהם מן האותיות למ"ד ותי"ו. עירוב הצורות של עברית (קיבלה) וארמית (קבלת) הוא טיפוסי.

8-9. [...] דינ' כ' יב כמנהג קהלה ושארה [...] דינ' י' ואשתייר עלוי דינ' 6. תרגום: דינרים עשרים – שנים עשר כמנהג הקהל והשאר [...] דינרים עשרה, ונשאר עליו חוב עשרה דינרים. לכתוב כאן יש להשוות את כ"י TS 12.118 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 41, בעמ' 347, כאן בשינויים): "[...] חמישה ועשרים<sup>170</sup> כמנהג קהלה ושארה אוספו לשם פתח[ר]". המנהג לתת לכתולה סך עשרים וחמישה דינרים של זהב (במקום זוו של כסף), שנקרא בכמה מקורות "מנהג הקהל", ידוע מכתובות שנכתבו בדמשק במאה העשירית. ראו פרידמן, שם, א, בעמ' 256-257; 171, ב, בעמ' 348-349, והמקורות שצוינו שם. חרף הקיטוע בטקסט המתפרסם כאן, מסתבר שכתובה זו נכתבה לכלה שנישאה נישואין שניים, ושמנהג הקהל היה לתת לכלה כזאת לא שנים עשר דינרים וחצי (מחצית הסכום שניתן לכתולה), כמצופה, אלא שנים עשר דינרים בלבד. על פי ההשוואה לכ"י TS 12.118, אני מציע להשלים כאן מעין: "דינ' כ' יב כמנהג קהלה ושארה [אוספו לשם מהר קידם מנהון] דינ' י' ואשתייר עלוי דינ' י' [דינרים עשרים – שנים עשר כמנהג הקהל ואת השאר הוסיפו לשם מוהר, קידם מהם דינרים עשרה, ונשאר עליו חוב דינרים עשרה]. החתן הוסיף אפוא על הסך של שנים-עשר דינרים, שקבע מנהג הקהל, עוד שמונה דינרים, והסכום הכולל נחלק לשניים, החצי ניתן כמוהר מוקדם והחצי נשאר חוב של המוהר המאוחר.

10-11. [ומה שנשאר עליו לא יתחייב בשיל]ומו אלא אם גרש ברצונו בלא ערות] דבר. ההשלמה מוצעת על פי ההשוואה לכ"י TS 12.118, שורה 4: "[לא יתחייב<sup>172</sup> בשלומו אלא אם גרש ברצונו בלא ערות [דבר]". היינו, החתן יהיה חייב לשלם את המוהר המאוחר רק אם יגרש את אשתו מרצונו והיא לא תעבור עברה של "ערות דבר" (דברים כד 1). מכאן שאם האישה תשנא את בעלה ותיזום את הגירושין או אם הוא יגרש אותה בגלל ערוות דבר שלה, לא יהיה חייב בתשלום. ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, א, בעמ' 87; ב, בעמ' 349, ולעיל בביאור לכתובה 2 (71), כ"י BL Or. 5554A.45, שורות 6-7.

170 אולי יש לקרוא: "ועשרין דנ".

171 עניין הספקות שנזכרו שם, בעמ' 257, נתבאר והספקות סולקו במאמרי "משא ומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורת" תעודה יד 139-190 (תשנ"ח).

172 הכתוב בקטע המתפרסם כאן מאשר סופית את קריאתי והשלמתי שם, ראו פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, בעמ' 349.

9 (78). שריד קטן של כתובה  
כנראה צור, המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה

כ"י TS AS 150.230

חומר הכתיבה: קלף; מידותיו: 8.7 X 3.6 ס"מ.

קטע קטן ובו מילים אחדות משתי שורות, שעניינן הסכמת הכלה לנישואין והתחייבויותיהן של נשים להוקיר את בעליהן. הכתב הוא של הסופר עמרם החבר בן צדקה שכתב בעיר צור, בשנת 1079, את כ"י ENA 4101.36 + PER H1 (פרידמן נישואין בא"י, לעיל ה"ש 1, ב, מספר 11, בעמ' 132-134); את כ"י TS 16.136 (שם, ב, בעמ' 321-322, מספר 35); ואת כ"י TS AS 156.394 (שם, ב, בעמ' 471, מספר 67). אפשר שהקטע המתפרסם כאן הוא המשכו של האחרון (מספר 67), אבל אין צירוף ישיר בין הקטעים וייתכן שהם שייכים לשתי כתובות.

1. [ ... ] סתהום<sup>173</sup> ברת מבורך להת[נסכה] ליה ||

2. [ ... ] ומוקרן ומייקרן ית בעליהן<sup>174</sup> [ ]

### ביאור

1. קריאת שם הכלה, בתו של מבורך, סתהום, והשלמתו מסופקות. השם כתוב בדרך כלל "סתהם" ומשמעו גבירתם. ראו גויטיין, לעיל ה"ש 7, ג, בעמ' 316, 498, הערה 14.

173 קצה מחלקה התחתון של האות שלפני הה"א יכול להתאים לתי"ו, אבל אין זו אלא השערה.

174 ספק "בעליהן" ספק "בעליהן".



כתובה מספר 4 (37) כ"י TS NS 322.156

With Permission of the Syndics of Cambridge University Library





כתובה מספר 7 (67) כ"י TS AS 74.316

With Permission of the Syndics of Cambridge University Library



כתובה 8 (77) כ"י TS AS 147.280

With Permission of the Syndics of Cambridge University Library